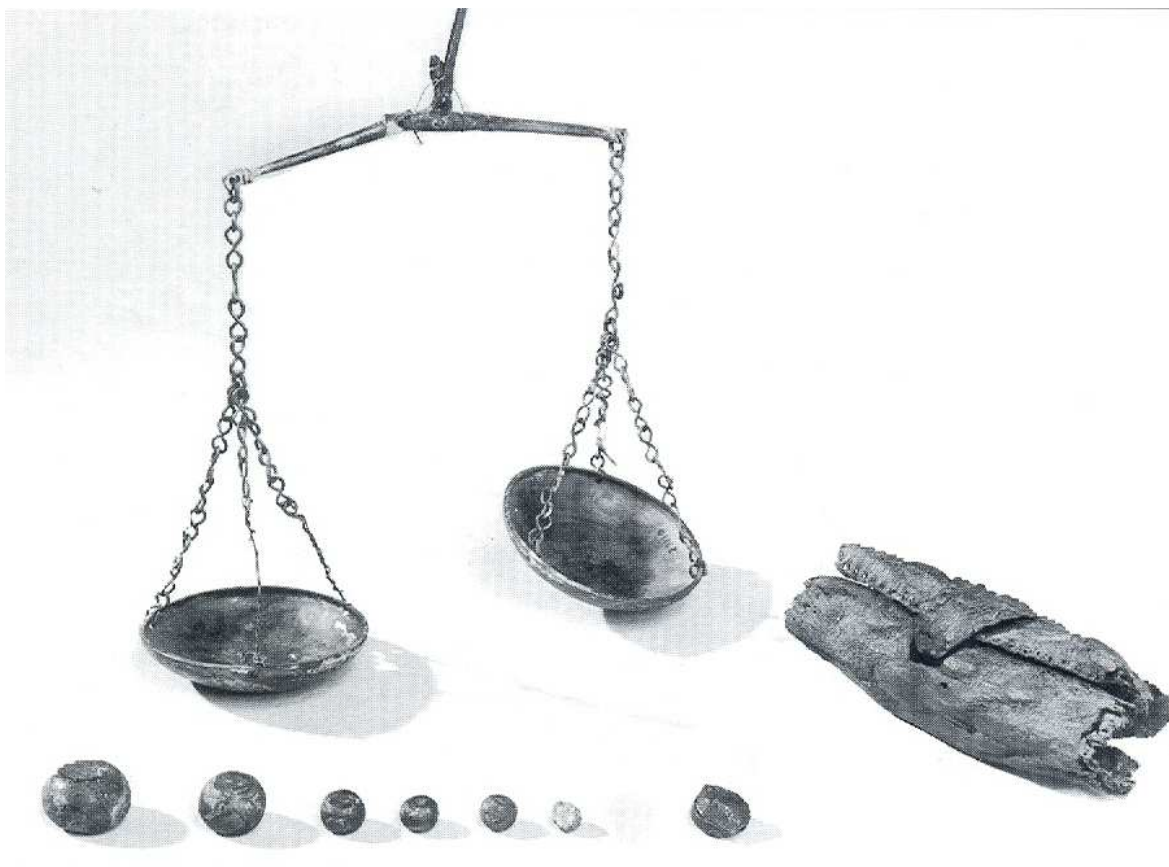

Handel, produksjon og kommunikasjon

- en undersøkelse av klebersteinsvirksomheten i Aust-Agders vikingtid med fokus på Fjære og Landvik

Torbjørn Preus Schou

Masteroppgave i arkeologi
Arkeologisk institutt
Universitetet i Bergen
Våren 2007

FORORD

Jeg vil først å fremst takke min veileder, Ingvild Øye, for at jeg har kommet i mål med denne oppgaven. Hun har vært en uvurderlig hjelp og støtte, spesielt i de mer ustrukturerte fasene av skrivingen.

Mine foreldre skal også ha masse takk for all hjelp, både for varme velkomster og gode middager, og logistisk hjelp under befaringene mine. Uten deres hjelp hadde jeg aldri blitt ferdig her. Ragnhild, Øyvind, Marie og Martin vil jeg takke for interessen dere har vist, og hyggelige stunder i Marcus Thranes gate.

Jeg må sende en takk til Ole Risbøl og Søren Sindbæk for rask hjelpsomhet ved forespørsel og oversendte artikler. Takk også til fylkesarkeologen i Aust-Agder, Frank Allan Juhl, for svar på spørsmål.

Jeg vil takke alle mine gamle og nye medstudenter på arkeologi for mengder med kaffe, fotball, graving og generelt sosial velvære. En ekstra hilsen til dere jeg har delt lesesalplass med det siste året.

Til slutt vil jeg ikke minst takke Anja for all forståelse og støtte. Vi får dra til Portugal og surfe ved en annen anledning!

Torbjørn Preus Schou

Bergen, 21. mai 2007

Forsidebilde hentet fra Låg 1999, s.122

INNHALDSFORTEGNELSE

Kapittel 1 – Innledning.....	1
1.1 Emne og mål.....	1
1.2 Område.....	3
1.3 Begrepsbruk.....	4
1.4 Problemstillinger.....	6
1.5 Oppgavens oppbygning.....	7
Kapittel 2 – Forskningshistorisk bakgrunn.....	8
2.1 Undersøkelsesområdet i forskningshistorisk lys.....	8
2.2 Ferdsel i arkeologisk lys.....	12
2.3 Handel i arkeologisk forskningshistorie.....	13
2.4 Forskning rundt klebervirksomheten i vikingtiden.....	15
Kapittel 3 – Teoretisk perspektiv og metodisk tilnærming.....	16
3.1 Teoretiske perspektiver.....	16
3.1.1 Substantivistisk-økonomisk teori.....	16
3.1.2 Sosialteoretisk rammeverk.....	17
3.1.3 Sosialteoretisk tilnærming til subjektivistisk-økonomisk teori.....	18
3.1.4 Handelsruter.....	19
3.1.5 Strukturasjonsteoretisk tilnærming til handel, produksjon og kommunikasjon.....	20
3.1.6 Modeller for organisering av handel og produksjon.....	21
3.2 Metodiske tilnærminger.....	22
3.2.1 Topografisk-geografiske undersøkelser.....	22
3.2.2 Romlig analyse.....	23
3.2.3 Analyse ved bruk av arkeologiske kriterier.....	24
3.2.4 Gravmateriale og arkeologisk kontekst.....	24
3.2.5 Retrospeksjon og stedsnavn.....	25
3.2.6 Datering og kronologi.....	26
Kapittel 4 – Det arkeologiske materialet fra yngre jernalder.....	27
4.1 Typologi og referanser i forhold til det arkeologiske materialet.....	27
4.2 Gravfunn fra yngre jernalder – Fjære sogn.....	28
4.2.1 Birketveit (gnr. 60).....	28
4.2.2 Bringsvær (gnr. 40).....	28
4.2.3 Fjære (gnr. 19-20).....	31
4.2.4 Grøm (gnr. 1).....	31

4.2.5 Hausland (gnr. 48-49).....	32
4.2.6 Hodnebrog (gnr. 36).....	32
4.2.7 Håbbestad (gnr. 43).....	33
4.2.8 Moi (gnr. 39).....	33
4.2.9 Møssevoll (gnr. 55).....	34
4.2.10 Sæveli (Sævli) (gnr. 21-22).....	34
4.2.11 Trålum (gnr. 52-53).....	35
4.2.12 Vik (gnr. 24).....	35
4.3 Gravfunn fra yngre jernalder – Landvik sogn.....	38
4.3.1 Dolholt (gnr. 20).....	38
4.3.2 Hafstad (gnr. 19).....	39
4.3.3 Landvik (gnr. 18).....	39
4.3.4 Molland (gnr. 12).....	40
4.4 Foreløpige vurderinger.....	41
4.5 Løsfunn.....	42
4.6 Depoter av edelmetall.....	44
4.7 Kleberbrudd i regionen.....	45
4.7.1 Hisåsenbruddene.....	47
4.7.2 Tøra.....	48
4.7.3 Øyestadbruddene.....	48
4.7.4 Blakstadbruddene.....	49
4.7.5 Brattelandsåsen.....	49
4.7.6 Sparsås.....	50
4.7.7 Austre Vimme.....	50
4.7.8 Øvrige brudd.....	51
Kapittel 5 – Klebervirksomheten i vikingtiden.....	53
5.1 Kleberstein i arkeologisk sammenheng.....	53
5.2 Kleberkar fra gravfunn.....	54
5.3 Kleberkar fra bosetninger.....	56
5.4 Produksjon og transport av kleberkar.....	59
5.4.1 Produksjon av kleberkar.....	60
5.4.2 Frakt og distribusjon av kleberkar i Agder.....	64
Kapittel 6 – Sentrum/periferi-forhold i regionen.....	67
6.1 Begreper og redskaper for analysen.....	67
6.2 Topografisk-geografisk plassering.....	69
<i>Naturressurser</i>	69
<i>Landferdsel</i>	69
<i>Ferdseil til sjøs</i>	71
<i>Ferdseilen fra innlandet</i>	73

6.3 Arkeologiske strukturer og funn.....	74
<i>Gravfelt</i>	74
<i>Våpenfunn</i>	75
<i>Importgjenstander</i>	76
<i>Funn av edelmetall</i>	78
6.5 Regionens sentralområde som fokus for handel og produksjon.....	79
Kapittel 7 – Kleberkarhandelen i et overregionalt perspektiv.....	82
7.1 Handelens karakter og omfang.....	82
7.2 Varetransporten til sjøs.....	83
7.3 Sølv som betalingsmiddel.....	84
<i>Vektutstyr</i>	84
<i>Hakkesølv</i>	86
7.4 Organisering av handelen.....	87
7.5 Kleberkarene fra Aust-Agder i det overregionale handelsnettverket.....	88
Kapittel 8 – Avslutning.....	91
Litteratur.....	93
Internettressurser.....	100
Personlige meddelelser.....	100

FIGURLISTE

Figur 1.1 – Kart over undersøkelsesområdet med stedsnavn.....	1
Figur 1.2 – Kart i et regionalt perspektiv med stedsnavn.....	5
Figur 2.1 – Nicolay Nicolaysen, et portrett.....	9
Figur 4.1 – Distribusjonskart over gravfunn i undersøkelsesområdet.....	37
Figur 4.2 – Distribusjonskart over gravhauger rundt Fjære-kirke.....	38
Figur 4.3 – Distribusjonskart over gravhauger i undersøkelsesområdet.....	42
Figur 4.4 – Sett på fem kleberkar (C21813) funnet på Hafstad.....	43
Figur 4.5 – Distribusjonskart over depoter av edelmetall i undersøkelsesområdet.....	44
Figur 4.6 – Distribusjonskart over kleberbrudd i regionen.....	46
Figur 4.7 – Hulvei som går fra Hisåsen.....	47
Figur 5.1 – Distribusjonskart over klebergraver i undersøkelsesområdet.....	55
Figur 5.2 – Distribusjonskart over kleberfunn i Agderfylkene.....	57
Figur 5.3 – Distribusjonskart over kleberfunn i Sør-Skandinavia.....	58
Figur 5.4 – Kar fra Frolandselva med riflet innside.....	60
Figur 5.5 – Steinhoggermerker på tre kleberkar.....	61
Figur 5.6 – Kartuft med bunnen innover fra Hisåsen.....	62
Figur 5.7 – Kart over sannsynlige transportlinjer og omlastingsplasser i regionen.....	63
Figur 5.8 – Distribusjonskart for diverse kleberrelaterte funn.....	64
Figur 6.1 – Kart over gravhauger og gamle veifar i undersøkelsesområdet.....	70
Figur 6.2 – Kart over Skagerrak med havner og transportlinjer.....	71
Figur 6.3 – Kart over Vikkilen med stedsnavn.....	73
Figur 6.4 – Distribusjonskart over statusgraver i undersøkelsesområdet.....	76
Figur 6.5 – Distribusjonskart over vektutstyr i undersøkelsesområdet.....	77
Figur 6.6 – Distribusjonskart over depoter og statusgraver i regionen.....	80
Figur 7.1 – Gjenstandene i den rike graven fra Dolholt (C13950-59).....	85
Figur 7.2 – Gjenstander fra depotet fra Molland (C36000 - Slemmedalskatten).....	87

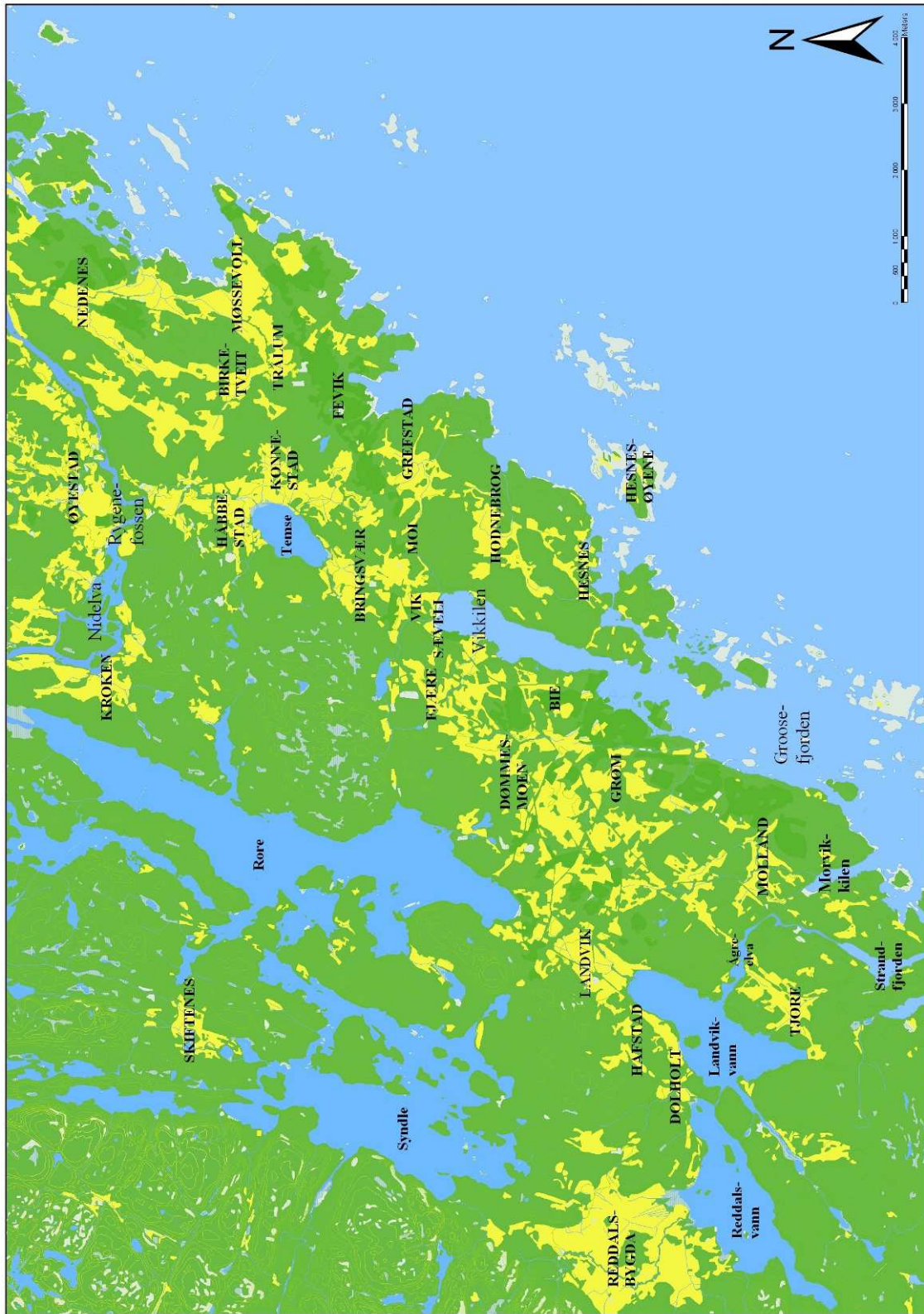
Kapittel 1 – Innledning

1.1 Emne og mål

Da jeg skulle velge et tema for min mastergradsoppgave, ønsket jeg å belyse spørsmål knyttet til handel og kommunikasjon i jernalder eller middelalder. Artikkelen "En mulig handelsplass fra vikingtid i Grimstadorrådet" av Jan Henning Larsen (1986) gjorde at jeg fant mitt tema og område. Jeg er selv oppvokst i Kristiansand og har lenge hatt interesse for arkeologi og historie i Agder. De to Agderfylkene ligger geografisk helt i utkanten av administrasjonsområdet til Kulturhistorisk Museum i Oslo, men i midtpunktet mellom dette og Arkeologisk Museum i Stavanger. Jeg fant det både interessant og viktig å ta tak i dette temaet, ettersom Agderfylkene ofte ser ut til å komme i skyggen hos de arkeologiske forskningsinstitusjonene, samtidig som skriftlige kilder som omtaler området er fåtallige før i senmiddelalderen (Låg 1999:13 f.).

Vikingtiden kan karakteriseres som selve bindeleddet mellom jernalderens elitestyrte gavehandel og middelalderens markedshandel – en periode der det norrøne samfunnet var i stor endring. Larsen peker i artikkelen sin på muligheten for en handelsplass innerst i Vikkilen ved Grimstad, basert bl.a. på visse likhetstrekk i gravmateriale med Kaupang i Tjølling, og at klebersteinsbruddene i regionen kan ha bidratt med en av varetypene som ble omsatt der. Denne hypotesen har dannet utgangspunkt for denne oppgaven, hvor jeg ønsker å foreta en grundigere undersøkelse av de arkeologiske forekomstene i sørlige del av Aust-Agder for å oppnå større klarhet i forholdene rundt handel, produksjon og kommunikasjon i dette området i vikingtiden.¹ Min hypotese er at kleberkar ikke bare var én av varetypene, men *den* varetypen som stod i sentrum for produksjon og handel i området. Over tyve år etter Larsens artikkel kan det dessuten være grunnlag for å vurdere det arkeologiske materialet i et nytt perspektiv og med et annet begrepsapparat i tråd med nyere forskning omkring handel. Jeg vil samle materialet og tidligere resultater, og samtidig forsøke å tilføre forskningen nye tanker. Som en primært empirisk orientert undersøkelse vil den også inngå som en studie hvor modeller og teorier omkring handel, produksjon og kommunikasjon blir brukt i praksis. Jeg vil avgrense oppgaven til ca. 800-1000, basert på visse kontekstuelle forhold. Fra begyn-

¹ Jeg vil imidlertid påpeke at det vanskelig kunne gjøres noe dyptpløyende arbeid innenfor Larsens rammer, og han understreker at han ikke vil beskjeftige seg med handelens organisering, og konkluderer med at han ikke kan si noe videre om handelsplassens karakter (Larsen 1986:120).

Figur 1.1: Stedsnavn fra undersøkelsesområdet som nevnes i teksten. Vann og elver er benevnt med små bokstaver, mens det til gårdsnavn er brukt med store bokstaver. Det er tydelig på figuren at området preges av lang vannlinje. Kartet viser dagens strandlinjer. Kart: Torbjørn Preus Schou.

nelsen av 800-tallet vokste de store handelsknutepunktene i Skandinavia frem. Samtidig økte handelen med nyttevarer, bl.a. kleberkar, og produksjonen av slike kan karakteriseres som masseproduksjon. Gravleggelse i hauger ble igjen vanlig etter tilsynelatende en lengre periode med flatmarksgravleggelser. I siste halvdel av 900-tallet gikk hauggraver ut av bruk langs Agderkysten. Dette har sammenheng med almenn aksept av kristendommen i området, trolig etter utstrakt kontakt med kontinentet. Metodisk sett betyr dette at det blir mye verre å få innblikk i samfunnet ut fra de materielle sporene. Samtidig er perioden fra slutten av 900-tallet til 1100-tallet karakterisert som et handelsmessig *Dark Age* i Norge (Norseng 2000:36).

1.2 Område

Jeg har valgt å ta utgangspunkt i et område innen dagens Grimstad kommune i Aust-Agder. Kommunen var tidligere delt i tre sogn (jf. Fladby & Try 1972) – Fjære, Landvik og Eide, som sannsynligvis representerer enda eldre bygder eller bygdelag. Her har jeg valgt å begrense meg til de to førstnevnte bygdene, ettersom disse representerer størsteparten av kommunen og utgjør det sentrale jordbruksområdet. Jeg har her rettet fokus på den delen av Landvik som ligger nærmest Fjære, og lagt mindre vekt på den mer perifere nordlige egnen mot de nåværende kommunene Froland og Birkenes. Selve undersøkelsesområdet vil jeg i liten grad dele opp i analysen, og bare benytte avgrensningen mellom Landvik og Fjære for inndeling av det arkeologiske materialet. Sognene langs Aust-Agders kyst utgjorde tidligere Nedenes len i verdslig sammenheng, og representerer administrative enheter fra middelalderen som altså trolig tilsvarer eldre bygdelag.

Området er preget av godt jordbruksland, med spredte åser og en lang strandlinje. I sørøst ligger sjøen, som er åpent hav mot Skagerrak over til Danmark. Det er imidlertid mange vik og kiler langs kysten, som over lengre strekninger beskyttes av skjærgården, men den østligste delen av kystområdet, som Fevikkilen, ligger mer åpent ut mot havet. Vikkilen strekker seg inn mellom raet og en halvøy, hvis sørøstlige del i dag kalles Hesnes. På raet innerst i viken ligger gårdene Bringsvær, Fjære, Sæveli og Vik. I nord avgrenses sognet av Nidelva, som langs sitt lange løp fra indre Agder og Telemark blir tilført mange mindre vassdrag. På andre siden av Nidelva er Arendal kommune og Øyestad sogn. Like før elva renner ut i sjøen smalner og faller den over et kortere strekk, og her ligger bl.a. Rygenefossen, en stor foss som i flomtider tidligere kunne rive med seg Strubru som forbinder

Øyestad og Fjære. Nord for fossen er det imidlertid mulig å seile fra elva gjennom Bjorsund og inn i Rore, et digert vann som skiller Fjæres nordvestlige egn fra Landvik. Dette vannet er i vest forbundet med et annet stort vann, Syndle, som i nordenden avgrenser mitt undersøkelsesområde (jf. fig. 1.1).

Landvik har også to mindre, men sentrale vann, Reddalsvannet og Landvikvannet. I dag er de forbundet med en kanal, Eineidkanalen, men var før 1879 uten direkte forbindelse. Fra Landvikvannet renner en mindre elv, Ågreelva, som munner ut i sjøen i Strandfjorden. Denne ble trolig på 1600-tallet oppdemmet for mølledrift og hadde da et fall på 2 m. I sammenheng med kanalbyggingen i 1879 ble demingen fjernet. Dette førte til at Landvikvannet ble senket med ca. 2 m og Reddalsvannet med ca. 2,5 m, da de ble forbundet med hverandre og med sjøen (jf. Bjørlykke 1979:14). Dermed er det blitt frigjort landareal rundt disse vannene, som i vikingtiden lå under vann. Reddalsvannet er i sørvest forbundet med et tjern, Olstادتjønnna.²

I visse tilfeller vil jeg også utvide det romlige perspektivet og se området i sammenheng med den overordnede regionen. Den sørøstlige delen av Aust-Agder består av to elvedaler, med store skogsområder med åser og mindre vann og vassdrag på alle kanter (fig. 1.2). På heiene her ligger det spredte gårder og grender. Avgrensningen for regionen vil her være sentrert langs Nidelva, som har vært farbar ihvertfall opp til vannet Nelaug i Åmli kommune, og muligens inn i Telemark. Den andre elvedalen ligger vestenfor, og her renner Topdalselva som ender i Topdalsfjorden ved Kristiansand. Grimstad kommune grenser til Arendal i øst, Froland i nord, Birkenes i nordvest og Lillesand i vest. Kystområdene er preget av skjærgård, med noen åpne strekk, og har historisk vært regnet som en god seilingsrute innaskjærs (Wikander 1985:26). Tromøy utenfor Arendal er et markant topografisk trekk langs kysten, og strukturerer seilingsleden over et lengre strekk til et smalt sund.

1.3 Begrepsbruk

Alt innledningsvis finner jeg det hensiktsmessig å gjøre rede for noen sentrale begrep jeg bruker i oppgaven. Jeg bruker her uttrykket *handel* i en nøytral forstand. Flere forskere (jf. Ulriksen 1998:196) mener at denne benevnelsen er noe uheldig i en arkeologisk kontekst,

² Denne ligger 3,8 m over havnivå og derfor ikke senket under kanalbyggingen.

Figur 1.2: Stedsnavn som nevnes i et regionalt perspektiv. Undersøkellesområdet er markert med et rektangel, og Fjære, Landvik og Eide sogn er plassert i sine respektive områder. Ut fra figuren ses tydelig de to elvedalene langs Topdalselva og Nidelva, samt kommunene i nedre del av Aust-Agder. Kart: Torbjørn Preus Schou.

siden det gir markedsøkonomiske konnotasjoner. Jeg anser det imidlertid som upraktisk å vurdere og differensiere bruken av et så allment begrep i enhver sammenheng. Jeg vil derfor benytte meg av begrepet *handel* som et samlebegrep for alle fredelige handlinger som fører til et eierbytte av en gjenstand. Selve interaksjonsformen kan derimot variere, fra rent bytte av varer til bruk av betalingsmidler, eller fra gavebytte til markedsforetak. Dette tilsvarer til en viss grad Karl Polanyis definisjon av dette begrepet (Polanyi 1957:258) (jf. 3.1.1).

Klebersteinsvirksomhet står sentralt i denne oppgaven og krever også noen begrepsavklaringer. Jeg benytter meg av uttrykket *kleberkar* om en beholder av kleberstein. Det finnes flere andre uttrykk, som 'klebergryte' og 'kleberbolle', men ettersom disse gjenstandene har hatt flere funksjoner (jf. 5.1), velger jeg å benytte det mest nøytrale ordet, som jeg mener dekker de fleste bruksområder. Av praktiske årsaker vil jeg generelt sett benytte meg av den adjektiviske forstavelsen *kleber-* i stedet for *klebersteins-*, og graver med forekomst av kleberkar som gravgods vil jeg omtale som *klebergraver*. Andre mer spesifikke begreper som jeg anvender i selve analysen, vil bli redegjort for i de konkrete kontekstene.

1.4 Problemstillinger

Jeg vil i oppgaven forsøke å klargjøre og belyse følgende aspekter og problemfelt:

- Hvilken karakter hadde undersøkelsesområdet i vikingtiden? Var det et sentralt kommunikativt område for regionen, og finnes det lokaliteter her som kan kalles en handelsplass? Kan det spores en utvikling i sosiale eller økonomiske mønstre?
- Hvilken rolle spilte klebervirksomheten i regionen for undersøkelsesområdet?
- Hvilken rolle hadde undersøkelsesområdet i forhold til handelsnettverk i et overregionalt perspektiv?

Siden forholdsvis lite forskning er gjort i Agder på dette området, har jeg også som mål å presentere vikingtidsfunnene fra Fjære og Landvik, samt arkeologisk materiale som kan knyttes til vikingtidens klebervirksomhet i Agderfylkene.

1.5 Oppgavens oppbygning

Jeg har delt oppgaven inn i åtte kapitler ut fra de nevnte problemstillingene. Alle kapitlene henger sammen og bygger videre på de foregående. Av strukturingsmessige årsaker har jeg skilt ut kapitler og avsnitt tematisk, men dette er i noen tilfeller vanskelig å gjennomføre, ettersom det er den helhetlige konteksten jeg oppfatter som essensiell. Kapittel 2 omhandler forskningshistorien knyttet til handel, kommunikasjon, klebervirksomhet og tidligere forskning omkring undersøkelsesområdet. I kapittel 3 klargjør jeg mitt teoretiske utgangspunkt for undersøkelsen, og legger frem de metodiske tilnærmingene jeg benytter meg av. Kapittel 4 omhandler det arkeologiske materialet fra yngre jernalder i undersøkelsesområdet, samt presenterer kleberbruddene i regionen. Det representerer dermed en samlet beskrivelse av periodens materiale fra Fjære og Landvik, samt oversikt over kjente kleberbrudd i Agder. I de tre neste kapitlene – 5, 6 og 7 – setter jeg området inn i en større kontekst. Kapittel 5 behandler klebervirksomheten, mens jeg i kapittel 6 foretar en analyse knyttet til sentrum/periferi-forhold i regionen. I kapittel 7 samler jeg trådene og diskuterer undersøkelsesområdetets rolle i vikingtidens handelsnettverk i et overregionalt perspektiv. I kapittel 8 sammenfatter jeg hovedresultatene jeg har kommet frem til.

Kapittel 2 - Forskningshistorisk bakgrunn

Denne forskningshistoriske gjennomgangen gir et riss av forskningen rundt de aktuelle hovedaspektene i oppgaven. Jeg vil først presentere forskning knyttet til selve undersøkelsesområdet. Deretter vil jeg trekke fram tidligere arbeider omkring handel og organisasjon i yngre jernalder, som har særlig betydning for min studie, ikke minst forskning rundt klebervirksomheten, som står sentralt i min undersøkelse.

2.1 Undersøkelsesområdet i forskningshistorisk lys

Den arkeologiske forskningen i Landvik og særlig Fjære går langt tilbake, men er samtidig preget av diskontinuitet. Dette har trolig sammenheng med at Agderfylkene ligger i utkanten av det kulturhistoriske administrasjonsområdet det er del av, dvs. området som administreres av Kulturhistorisk Museum i Oslo. Det foreligger hittil ingen samlet oversikt over den arkeologiske forskningen som har blitt utført her, og denne presentasjonen gir dermed bidrag til dette.

Blant de tidligste arbeidene er Jens Krafts topografisk-geografiske beskrivelse av landsdelen fra 1838. Den delen av hans arbeider som omhandler Nedenes fogderi beskriver antikvariske fortidsminner som i sin samtid fantes på hovedgårdene i området. Her nevner han flere av gravfeltene i Fjære og beskriver også noen av storhaugene på Trålum (Kraft 1838:226). Amatørarkeolog og løyntant Emanuel Lunds innberetning fra 1859 om oldtidsminner i Christianssand stift beskriver også fortidsminnene i dette området, med tegninger og mål av noen av gravhaugene i Fjære sogn. Beretningen omhandler likevel bare et fåtall av de minnene som må ha eksistert i området da Lund foretok sine undersøkelser (Lund 1998:18-25).

Først i 1870-årene ble det foretatt mer systematiske undersøkelser i Fjære sogn med Nicolai Nicolaysens utgravninger av gravminner i Fjære (jf. Nicolaysen 1876; 1877; 1878). Utgravningene påviste mange rike gravfunn fra både eldre og yngre jernalder, og har dannet empirisk basis for mye av den senere arkeologiske forskningen i området. Gjenstandsmaterialet fra Nicolaysens utgravninger vil også i stor grad bli benyttet i denne oppgaven, ettersom det fortsatt danner mesteparten av yngre jernalders gravfunn fra Fjære sogn. Det har kommet kritiske bemerkninger til Nicolaysens utgravninger (jf. 3.2.4), ettersom han

Figur 2.1: Nicolay Nicolaysen var Norges første statslønnede antikvar. Nicolaysen foretok flere undersøkelser i Fjære sogn i 1870-årene. Bildet er hentet fra www.hf.uio.no.

undersøkte et stort antall graver i løpet av svært kort tid og brukte stort sett ufaglærte arbeidere ved fjerning av fyllmassene. Sigurd Grieg bemerket forsiktig om Nicolaysens undersøkelser at han nok hadde "(...) *foretatt litt for omfattende utgravninger (...)*" på denne tiden (Grieg 1990:124; jf. Pedersen 2000: 60 f.). Nicolaysen fremhevet selv gården Brings-værs betydning i området, siden den hadde gitt navn til skipreiden, og han hevder at den en gang strakte seg helt til sjøen (Nicolaysen 1877:138). Nicolaysen var også den første arkeologen som registrerte kleberbrudd i området da han besøkte et av bruddene i Hisåsen (jf. Nicolaysen 1876:230 ff.).

I kjølvannet av Nicolaysens undersøkelser utførte Th. Winther arkeologiske undersøkelser i Nedenes amt i 1880. Han registrerte både røyser på øyene langs skipsleia og foretok utgravninger av gravhauger på gårdene Trålum og Birketveit i Fjære sogn (jf. Winther 1881). Noe av det arkeologiske materialet fra hans utgravninger vil også bli trukket inn i denne oppgaven.

Helge Gjessing utgav i første del av 1920-årene tre bøker om Agder i forhistorisk tid. I en artikkel han skrev om Aust-Agders forhistorie i anledning Arendals 200-års jubileum, fremhever han Fjære-området som et gammelt sentrum (Gjessing 1923:30). Gjessing mente at mangelen på funn fra merovingertid heller skyldtes endring i gravskikken enn en økonomisk tilbakegang, samt bevaringsmessige forhold (ibid:38 f.). Artikkelen ble utgitt året etter at en steinkiste på Bringsvær med vektutstyr og mynt fra rundt år 1000 hadde blitt undersøkt (jf. 4.2.2). Gjessing var tidlig ute med å sette funn av vektutstyr og edelmetall i sammenheng med handel og sjøfart. Han trekker frem kleberkar som en viktig eksportartikkel og hevder at produksjonen fra kleberbruddene i området endte bl.a. opp i Vestfold og Jylland og bidro til økonomisk oppgang på 900-tallet (ibid:48 f.). Gjessings syn samsvarer i stor grad med min hypotese om kleberkarenes rolle for undersøkelsesområdets utvikling i vikingtiden.

Et håndskrevet manuskript av Sigurd Grieg fra 1939 tar kronologisk for seg oldtidsminner i Fjære, med et utfyllende avsnitt om Fjæres vikingtid. Manuskriptet ble i 1990 publisert av Aust-Agder-Muséet sammen med et tillegg av Klemet Lofthus fra 1939 i boken

”Fjære - som engang var”. Grieg behandler her temaer som gravskikk og redskapstyper fra gravfunn, og knytter disse opp mot bl.a. handel og håndverk. Lofthus sitt tillegg gir også en samlet oversikt over kjente faste fornminner fra gårdene i sognet (jf. Grieg 1990). Griegs manuskript gir en relativt god kronologisk oversikt over kjente gjenstandsfunn og fornminner fra Fjære sogn slik de forelå før krigen.

Elizabeth Skjelsvik skrev i 1963 en artikkel om jernalderen i Fjære etter at hun på 50-tallet hadde undersøkt flere gravhauger fra et ekstensivt gravfelt på Dømmesmoen. Disse gav imidlertid funn fra eldre jernalder (Skjelsvik 1954:16). I likhet med Gjessing fremhever også hun handelens betydning for økonomien, i stor grad basert på vektutstyret som tidligere hadde blitt funnet i noen av gravene (Skjelsvik 1963:762).

Omtrent samtidig med Skjelsviks undersøkelser utgav Arne Skjølvold sin omfattende bok om vikingtidens klebervirksomhet (Skjølvold 1961). Her gjennomgår han alle kjente kleberbrudd i Norge og forskjellige funn av kleberprodukter. Han hevder at virksomheten i mange tilfeller var myntet på vareutveksling, både lokalt og regionalt. Han vier også stor plass til kleberbrudd og funn fra Aust-Agder, hvor Fjære blir foreslått som omsetningsplass for kleberprodukter fra fylket. Han foreslår også at det kan ha vært en markeds plass i området med utgangspunkt i en spesialisert kleberindustri (ibid:120). ”Vikingtidens klebersteinsindustri” blir regnet som hovedverket innen forskning rundt klebervirksomheten i Norge, og danner hovedgrunnlaget for dette aspektet i min diskusjon.

Jan Henning Larsens artikkel ”En mulig handelsplass i Grimstadorrådet i vikingtid” fra 1986 tar opp Gjessings og Skjølvolds teorier og behandler vikingtidens arkeologiske materiale fra Aust-Agder i et handelsperspektiv. Han trekker særlig inn depot- og importfunn som indikasjoner på handel. Funnmaterialet sammenligner han med resultatene fra Kaupang-utgravningene ved Tjølling, slik de den gang var presentert av Charlotte Blindheim. Han mener likhetene mellom områdene kan tyde på at det har vært en slik handelsplass også i Grimstadorrådet (Larsen 1986). Basert på funnkonsentrasjoner og topografiske forhold mener han at en sannsynlig lokalisering for denne markeds plassen var innerst i Vikkilen, samtidig som han understreker at videre undersøkelser er nødvendig for å trekke sikrere slutninger (ibid:120). Som nevnt i innledningen, danner Larsens undersøkelser på mange måter utgangspunkt for mine egne problemstillinger i denne oppgaven.

Parallelt med Larsens undersøkelser på 1980-tallet foretok Perry Rolfsen undersøkelser i Agder. I en artikkel fra 1981 analyserer han steinkistene fra Bringsvær, som han hevder var en av de siste gravleggelser av hedensk skikk langs Agderkysten, samt at den viser kristen påvirkning (Rolfsen 1981). Han knytter gravgavene til handelsvirksomhet og mener at den gravlagte hadde forbindelser til et handelsmiljø rundt et handelssenter i Fjære, muligens en kaupang (ibid:124).

Larsen har i de senere år vendt tilbake til Aust-Agders vikingtid. I artikkelsamlingen "Agder i fjern fortid" behandler han de forskjellige kategorier av funn- og fornminnetyper i hele fylket (Larsen 2000). En mulig handelsplass i Fjære er et av temaene her, sammen med utmarksressurser, økonomi og samfunn. Fremstillingen er likevel forholdsvis kortfattet og omfatter litt stort område innenfor artikkelens begrensninger. Larsen har sammen med May-Liss Bøe Sollund også skrevet en artikkel hvor de behandler gravfeltene på gårdene rundt Fevikkilen. Her trekker de inn Winthers utgravninger i 1880 og Krafts beskrivelser fra 1838, samt øvrige funn fra området. De behandler imidlertid hovedsaklig eldre jernalder, og bare i visse sammenhenger trekkes yngre jernalder inn (Larsen & Sollund 2002).

Fylkeskonservatoren i Vest-Agder, Frans-Arne Stylegar, har i senere tid skrevet flere arkeologiske artikler i sammenheng med Agders forhistorie, bl.a. periodene yngre jernalder og middelalder, der han tar for seg varierende aspekter. Disse er publisert på hans nettside Arkeologi i Nord (www.arkeologi.blogspot.no), og i andre sammenhenger (bl.a. Stylegar 2000). En av disse artiklene (jf. <http://arkeologi.blogspot.com/2005/06/norwegische-handels-und-marktpltze-der.html>) behandler til dels handelsforhold i Fjære, men er i likhet med tidligere arbeid angående dette tematet relativt kortfattet.

Historisk forskning har tradisjonelt stått sterkere i Aust-Agder enn den arkeologisk forskningen, både av historikere og historieinteresserte gjennom lokale historielag. Bygdebøker finnes for de fleste av bygdene eller kretsene i fylket (bl.a. Aanby 1998a; 1998b), og ikke minst er kystkulturen i historisk tid er godt dokumentert (bl.a. Wikander 1985). I en særstilling står Torbjørn Lågs omfattende verk "Agders historie 800-1350" (Låg 1999). Som tittelen viser, har Låg behandlet hele Agder i vikingtid og middelalder i et samlet perspektiv, basert på arkeologiske så vel som historiske kilder. Her analyserer han bosettingsutvikling, samfunnsstrukturer og organisasjon i et bredt anlagt perspektiv, aspekter som bare streifes i de tidligere nevnte arkeologiske arbeidene. Boken er dermed grunnleggende for få grep om

konteksten for oppgavens tema. Samtidig kan historiske arbeider i visse sammenhenger trekkes inn retrospektivt for perioder hvor det ikke er skriftlige kilder.

Et av målene for min egen undersøkelse er å forsøke å belyse deler av Aust-Agders vikingtid noe mer inngående enn tidligere arbeider har gjort, særlig i forhold til økonomiske og organisatoriske forhold. Dette er mulig ved nettopp å trekke vekslers på deres arbeider og benytte dem som grunnlag. Med fokus på handel, produksjon og kommunikasjon i området, vil jeg se på det konkrete gjenstandsmaterialet i forhold til teoretiske og metodiske tilnærminger knyttet til emnet, aspekter som tidligere har vært lite fremhevet i forskningen fra undersøkelsesområdet.

2.2 Ferdsel i arkeologisk lys

Transport og kommunikasjon står sentralt for problemstillingene i denne oppgaven. Forholdet mellom kommunikasjonslinjer og gravminner har lenge vært viet oppmerksomhet innen nordisk arkeologi (bl.a. Gjessing 1923), men det har likevel ikke vært noe sentralt som eget forskningstema innen arkeologien før i nyere tid. Det har imidlertid i senere år blitt publisert flere hovedfagsoppgaver som behandler ferdsel (bl.a. Bergsvik 2003; Engesveen 2005). Disse kan være aktuelle å trekke inn, spesielt i et teoretisk eller metodisk perspektiv.

Sett i historisk lys har den fremste bidragsyteren til ferdsel i vikingtiden og middelalderen i Norge vært historikeren Sverre Steen. Ved å trekke inn sagalitteratur og lovtekster fra middelalderen, samt senere historiske kilder, kaster han lys på mange forskjellige sider av land- og sjøferdsel i den tidligste historien (Steen 1934; 1942). Hans oversikter blir fortsatt brukt av forskere og vil benyttes i denne undersøkelsen.

Ferdsel til sjøs er spesielt den danske arkeologen Ole Crumlin-Pedersens forskningsfelt. Flere av hans arbeider angående skipsteknologi og seiling i Skandinavia er grunnleggende for analyser av både handel og kommunikasjon i vikingtiden og middelalder (bl.a. Crumlin-Pedersen 1983; 1991; 1999). Jeg vil benytte meg av disse for å undersøke hvilken rolle varetransportens karakter og utvikling har hatt for handelen. Frakt av varer i et lokalt eller regionalt perspektiv har også blitt belyst av andre forskere (bl.a. Resi 1987), og inngår som empirisk grunnlag for kommunikasjonsaspektet i oppgaven.

Forekomst av hulveier er et fenomen som har fått større oppmerksomhet i senere tid (jf. Gansum 2002). Siden jeg har som hovedmål å klarlegge kommunikasjonslinjer i et

regionalt perspektiv, vil jeg bare i helt lokale analyser av problemstillingen trekke inn hulveier.

2.3 Handel i arkeologisk forskningshistorie

Handel er en av distribusjonsprosessene for gjenstander og ideer og kan være en forutsetning for dannelse og reproduksjon av strukturer i forhold til sosial, politisk og økonomisk organisasjon. Emnet har derfor lenge vært et sentralt tema i arkeologisk forskning, og bare hovedtrekk kan nevnes her. Økonomisk antropologi har i nyere tid vært sett på som en av de mest fruktbare tilnærmingene til kunnskap om økonomiske transaksjoner i førstatlige samfunn (Rasch 1988:279), og de fleste nyere økonomisk-historiske teorier har sprunget ut fra antropologiske studier.

Den dominerende økonomisk-historiske teorien under det kulturhistoriske paradigmet, gjerne kalt neoklassisisme eller formalisme, var i motsetning til senere teorier ikke basert på antropologi. Teorien vokste frem på 1870-tallet og var rådende gjennom første halvdel av 1900-tallet. Neoklassisismen baserte seg på Adam Smiths økonomiske filosofi fra 1700-tallet og så på menneskers preferanser og behov som uavhengig av tid og rom, dvs. underlagt naturlige uforanderlige prinsipper. Mennesker i forhistorien ble tillagt moderne markedsøkonomisk tankegang og forhistoriens økonomiske prinsipper ble bare betraktet som gradsforskjellig fra 1800-tallets samfunn, og ikke forskjellig i form. Handel ble sett på som en prosess for maksimering av nytte og økonomisk gevinst (jf. Gustin 2004:26 ff.).

Karl Polanyi skrev i 1957 sin innflytelsesrike artikkel "The Economy as Instituted Process" der han retter et kritisk lys på formalistenes økonomiske modell, og innleder dermed substantivismen i økonomisk-historisk teori, etter menneskets avhengighet av naturen og andre mennesker for sin overlevelse (Polanyi 1957:243). Polanyi mener at økonomiske forhold i et forhistorisk samfunn ikke kan behandles isolert, men må sees integrert i samfunnets øvrige sammensetning. Basert på antropologisk empiri, bl.a. Malinowskis og Mauss' arbeider på 1920-tallet, definerer Polanyi noen generelle økonomiske interaksjonsformer som grunnlag for handel i forhistorien (ibid:250) (jf. 3.1.1). Han presenterer også forskjellige former for handel, pengesystemer og markedselementer (ibid:256 ff.). Substantivistenes inntog sammenfalt i tid med fremveksten av den prosessuelle arkeologien på 1960-tallet.

Richard Hodges utgav boken ”Dark Age Economics” på 1980-tallet, der han benytter nettopp antropologiske modeller i sammenheng med tidlige bydannelser i Nordvest-Europa. Han fremhever her kongenes og høvdingenes rolle i utviklingen av det interregionale handelssystemet for prestisjevarer Nordvest-Europa (Hodges 2001:50 ff.). Elizabeth Brumfiel og Timothy Earle skrev på samme tid sin artikkel om spesialisering og utveksling i komplekse samfunn, der de oppsummerer *Stand der Forschung* innen økonomisk arkeologi, og bidrar de med flere nyttige begreper (jf. Brumfiel og Earle 1987). Artikkelen presenterer og beskriver flere variabler for modeller i sammenheng med økonomi og maktforhold i komplekse samfunn, og har blitt brukt i sammenheng med skandinaviske forhold i vikingtiden.

Nærmest som en syntese av Hodges' modeller for handelsplasser fra vikingtiden og Brumfiel og Earles modeller for komplekse samfunn, har Axel Christophersen ikke bare sett handelsplasser som utvekslingsplasser for prestisjevarer, men også vurdert deres rolle som transittstasjoner for nyttevarer (Christophersen 1989:118 ff). Han benyttet eksempler fra norsk vikingtid for å vise hvordan det øverste sosiale samfunnssjiktet kunne ta del i lokalt produserte nyttevarer gjennom sin sentrale posisjon i et distribusjonssystem, og utveksle slike nytteprodukter mot verdiprodukter for legitimering av sosial status og alliansebygging (ibid:121 ff.). Studien er en presentasjon av nye måter å studere vareutvekslingens organisering på. Christophersens bruk av Brumfiel og Earles modeller for norsk vikingtid er godt egnet til å belyse forholdene i området jeg skal undersøke, og jeg vil trekke inn denne tilnærmingen i undersøkelsen.

Fra 80-tallet og frem til i dag har det også blitt et sterkere fokus på visse elementer i sammenheng med handel, produksjon og maktforhold i yngre jernalder. Arkeologiske undersøkelser og forskning som tidligere vært forbeholdt kjente handelsplasser som Kaupang, Ribe, Birka og Hedeby, er i senere år også blitt utført på en rekke andre lokaliteter i Sør-Skandinavia, som Åhus og Uppåkra. Dette har ført til nye perspektiver på hvilke institusjoner, aktører og strukturer som virket i vikingtiden. Hovedeksponenter for disse studiene er Johan Callmer, Ulf Näsman, Charlotte Fabech, Birgitta Hårdh (f.eks. Callmer 1998; Näsman 1991; Fabech 1999; Hårdh 1996) og mange flere forskere jeg ikke har mulighet til å nevne i denne korte forskningshistoriske fremstillingen, men hvis arbeider jeg vil benytte meg av i selve analysen. Disse arkeologene behandler viktige begreper som

sentralplasser, håndverksproduksjon, betalingsmidler m.m. Det aller nyeste tilskuddet av denne typen arbeider, er første bind i serien som omhandler den siste Kaupangundersøkelsen (Skre 2007).

Søren Sindbæks doktoravhandling "Ruter og rutinisering – Vikingetidens fjernhandel i Nordeuropa", som kom ut i 2005, representerer en strukturasjonsteoretisk tilnærming til vikingtidens økonomisk system i Skandinavia. Basert på Anthony Giddens' og Pierre Bourdieus sosialteoretiske arbeider, fremhever han aktører og strukturer som både danner og uttrykker seg gjennom dette systemet i termen *praktikkens økonomi*. På en overbevisende måte blir disse begrepene knyttet til konkret arkeologisk materiale, og bidrar til et nye perspektiver og modeller rundt temaet (Sindbæk 2005). Hans arbeider danner en viktig plattform for måten jeg vil nærme meg mine problemstillinger på.

2.4 Forskning rundt klebervirksomheten i vikingtiden

I sitt verk "Norske Oldsager" deler Oluf Rygh inn kleberkar fra yngre jernalder i tre former R728-730, og disse typene har blitt stående som hovedtypene fra yngre jernalder (jf. Rygh 1999). Jeg kommer også til å benytte meg av denne typologien i min analyse. Jan Petersen behandler kleberkar fra norske funn i sin bok "Vikingetidens redskaper", og opprettholder her den tradisjonelle typologien (Petersen 1951:352). Hovedverket angående klebervirksomheten i vikingetid er utvilsomt Arne Skjølsvolds arbeid (jf. 2.1). Den presenterer mange aspekter knyttet til utnyttelse av kleberstein, basert på historiske og arkeologiske kilder. Han foretok også selv befaringer i mange av kleberbruddene i landet (jf. Skjølsvold 1961). Skjølsvold har også foretatt senere undersøkelser i sammenheng med bruddvirksomhet og redskaper til kleberarbeide (bl.a. Skjølsvold 1979). Siri Myrvoll Lossius' magistergradsavhandling "Kleberkarmaterialet fra Borgund" (1977) handler i hovedsak om middelalderens kleberkar, avgrenset til funn fra den middelalderske Borgundkaupangen på Sunnmøre. Noen av hennes aspekter, som datering, typologi og funksjon, har imidlertid relevans for klebervirksomheten i vikingtiden (jf. Lossius 1977). Jeg baserer meg i sammenheng med klebervirksomhet i stor grad Skjølsvolds og Lossius' arbeider. Andre forskere har også behandlet kleberkar i sammenheng med handel i vikingtiden (bl.a. Resi 1979; Risbøl 1994), og har derfor særlig relevans for denne oppgaven.

Kapittel 3 – Teoretisk perspektiv og metodisk tilnærming

I dette kapitlet presenterer jeg mitt teoretiske og metodiske grunnlag for oppgaven. Første del gjør rede for det teoretiske rammeverket som ligger til grunn for den videre analysen, med fokus på økonomisk og sosial teori som abstraksjoner av mønstre og systemer. I andre del presenterer jeg metodene jeg vil benytte meg av for å nærme meg problemstillingene.

3.1 Teoretiske perspektiver

I forrige kapittel gikk det frem at forskning fra andre halvdel av 1900-tallet gikk i retning av å forkaste bruken av økonomisk teori fra moderne samfunn på forhistoriske samfunn, ettersom de er anakronistiske og ikke strekker til for å forklare strukturer forbundet med handel i førindustrielle samfunn (bl.a. Christophersen 1989:114). Begrunnelsen for dette er at en handel mellom to parter i et førindustrielt samfunn ikke bare har rent økonomiske aspekter slik en moderne markedsøkonomisk transaksjon kan ha, men har også innvevd sosiale aspekter. Skandinavisk vikingtid kan karakteriseres som et førindustrielt, protohistorisk samfunn, der flere utvekslingsformer kan ha funnet sted parallelt. Det siste tiåret har økonomisk arkeologi i postprosessualistisk ånd også integrert sosialteoretiske systemer i forskningen, noe som har bidratt til nye tilnærminger rundt forhold i vikingtiden.

3.1.1 Substantivisk-økonomisk teori

Karl Polanyi tok som nevnt (jf. 2.3) et oppgjør med det markedsøkonomiske synet på førindustrielle samfunn og argumenterte for at menneskers økonomi var vevd sammen i både økonomiske og ikke-økonomiske institusjoner. Kapitalistisk markedsøkonomi er i motsetning ikke innleiret (*embedded*) i sosiale relasjoner. Med utgangspunkt i empiriske studier skiller Polanyi ut tre generelle modeller for hvordan varer og tjenester distribueres i forhistoriske samfunn - resiprositet, redistribusjon eller administrert handel, og markedsutveksling. Disse prinsippene danner grunnlag for senere perspektiver på handel. Resiprositet kan forklares som vareflyt mellom aktører i samsvarende sosiale posisjoner i symmetriske grupperinger. Redistribusjon defineres som konseptuell tilførsel av varer mot et sentralt samlingspunkt og organisert videreformidling derifra. Dette kan både være en tilførsel av fysiske varer og retten til administrativ disponering av varer, dvs. hvor en vare skal

distribueres. Administrert handel er en form for redistribusjon og forutsetter en form for sosial eller topografisk sentralitet. Markedsutveksling defineres som en fysisk eller konseptualistisk (retten til å disponere varen) forflytning av en vare mellom to parter i et markedssystem som struktureres av tilbud og etterspørsel (Polanyi 1957:250). Vesentlig er det at disse prinsippene bare kan fungere effektivt dersom institusjonene og strukturene som trengs for å produsere og reproducere dem er tilstede i samfunnet. Det er heller ikke utviklingsnivåer mellom dem, dvs. at et samfunn ikke nødvendigvis utvikler seg fra et resiprokt system til et redistributivt system med tiden. De kan sameksistere på forskjellige sosiale plan innen et samfunn, og underordnede former kan eksistere ved siden av en dominerende form (ibid:252 ff.). Jeg er av den oppfatning at disse tre interaksjonsformene alle var delvis integrert i vikingtidens Skandinavia avhengig av perspektiv (jf. Kilger 2006), og at de dermed er relevante å forholde seg til i en analyse av økonomiske og organisatoriske forhold i perioden.

3.1.2 Sosialteoretisk rammeverk

Sosialteoretisk rammeverk omhandler de krefter som former aktørers handlinger, og er med på å forklare og analysere sosiale mønstre og større sosiale strukturer. Det har tradisjonelt vært to motstående retninger. Den ene setter fokus på individets frihet og dets mulighet til å endre strukturer i historien, slik makthavere kan gjennom individuelle avgjørelser påvirke historiske utfall. Den andre fremhever de strukturelle kreftene i historien som opphever aktørens betydning (jf. Sindbæk 2005:22 f.). Praksisteori representerer en middelvei som integrerer disse to ytterpunktene, og knyttes til Anthony Giddens' strukturasjonsteori og Pierre Bourdieus praksislogikk. Aktørers handlinger baseres på personlige valg, tidsmessig konseptualisert i termen *durée*, men foregår også i en situasjon som handlingen selv bare delvis kan endre, i tidsperspektivet *longue durée*, som spenner utover et individs levetid (Giddens 1984:35). Ansamlinger av individer kan som aktører utgjøre immaterielle strukturer gjennom deres handlinger i sosiale relasjoner. Ifølge Giddens' strukturasjonsteori er strukturer dualistiske, idet de gjennom gjentagende handlinger både er et medium for og et resultat av den praksisen de strukturerer. Kort forklart, uttrykker individer seg som sosiale aktører gjennom en struktur ved handlinger (medium), men samtidig gjenskaper de også strukturen (ibid:25). En struktur er i Bourdieus begrepsbruk mentale skjemaer og kosmo-logier, mens

hos Giddens er strukturer former for samfunnsinstitusjoner (Sindbæk 2005:24). Sosialteoretisk tilnærming er nyttig å legge til grunn for enhver studie av et samfunn i forhistorien, ettersom den knytter sammen elementer som utgjør og utvikler et samfunn, og forklarer hvordan sosiale mønstre oppstår og opprettholdes. Praksisteori danner for min studie et redskap å tenke gjennom og er dermed det teoretiske rammeverket for denne oppgaven.

3.1.3 Sosialteoretisk tilnærming til subjektivistisk-økonomisk teori

Redistribusjon som interaksjon kan modereres på grunnlag av sosialteoretiske studier. Her er det ikke bare kontroll av ressurser eller ønske om profitt som er den sentrale operasjon, men et vesentlig tilleggselement er konverteringen av økonomisk kapital til symbolsk kapital. Redistribusjon danner dermed avhengige relasjoner med økonomisk basis forkledd gjennom ideologisk legitimitet som moralske relasjoner (jf. Hodder 1982:209). En slik tilnærming fremhever dermed den effekten forhistoriske interaksjonssystemer kan ha, ved at de gjennom den økonomiske og sosiale sfæres sammenveving genererer og akkumulerer symbolsk kapital gjennom produksjon og reproduksjon (Bourdieu 1990:123).

Økende grad av handel i et markedsøkonomisk system kan føre til nye aspekter som med tiden institusjonaliseres. Ett nytt element er profittbasert handel, dvs. å kjøpe for salgøyemed, og ikke for eget forbruk. Her er eksistensen av en nøytral verdimåler viktig, som pengesystemer i form av f.eks. mynt eller edelmetall. Profittbasert handel kan ha en eksponensiell effekt ved at betalingsmidler kan transformeres til kapital, ikke som i forbruksverdi, men i handelsverdi eller investering, og muliggjør akkumulering av økonomisk kapital, til forskjell fra f.eks. en bonde som selger korn for å kjøpe klær, evt. bare bytter varer direkte (Giddens 1984:187 ff.). En pådrivende faktor for utvikling mot markedsøkonomiske systemer er utvidelse av transportmuligheter og kommunikasjon (ibid:192), som utvikling av spesialiserte transportmidler (jf. 7.2).

Skandinavia var ved inngangen av vikingtiden i en overgangsperiode med et handelssystem basert på resiprositet og redistribusjon, men utviklet seg mot middelalderen til også å integrere markedsøkonomiske trekk (Skre 2000:169). Ved å undersøke hvorfor og hvordan samfunnet endres og området integreres i det stadig mer komplekse overregionale handelsnettverket, vil jeg kunne dra nytte av praksisteoretisk tilnærming til problemstillingen.

3.1.4 Handelsruter

Handelsforbindelser blir ofte fremstilt på to måter. En teori baserer seg på topografisk-geografiske forhold og identifiserer naturlige regionale korridorer som elver og daler som uforanderlig handelsruter. Den andre teorien baserer seg på abstrakte modeller av handelens sosiale form, som i utgangspunktet skal kunne brukes i alle sammenhenger og ikke baseres på en spesifikk situasjon, som f.eks. såkalte dendrittiske systemer (jf. Smith 1976). Teoriene har begge elementer som kan benyttes i en undersøkelse av handelsnettverk, men har også noen svakheter. Den første går glipp av poenget at handelsruter ikke representerer topografi, men også sosiale institusjoner, mens den andre tross sin abstrakte form er basert på faktiske forhold og ikke uten videre kan benyttes i alle sammenhenger (Sindbæk 2005:30 f.). Samtidig kan bruk av abstrakte modeller overse topografisk-geografiske forhold som strukturerer kommunikasjon. Etablerte fysiske og sosiale strukturer begrenser aktørers handlinger i tid og rom. Ettersom fysisk bevegelse i rom også betyr bevegelse i tid, og kommunikasjonsmidlene i førindustrielle samfunn var ensbetydende med transportmidler, er fysiske og sosiale strukturer vesentlige faktorer for både flyt av gjenstander og kunnskap (Giddens 1984:112;123). Dette er også viktig å ta i betraktning i min undersøkelse, ettersom jeg vil analysere distribusjonsmønstre og varetransport. Strukturelle begrensninger kan muligens også bidra med perspektiver i forhold til organisatoriske forhold omkring transport og kommunikasjon.

Handelsruter struktureres også av geografi og teknologi, ettersom de er avhengige av både transportmåte og ressurslokalisering (Polanyi 1957:261). Dannelsen av handelsruter har ofte avløst det indirekte nettverket av lokal kommunikasjon, slik f.eks. Renfrews 'down-the-line'-handel er en modell på. *Down-the-line*-handel er betegnende for varedistribusjon fra Skandinavia før vikingtiden, f.eks. Jordanes' beskrivelse av pelshandel i Europa (jf. Näsman 1991:26), der avstanden en gjenstand beveger seg spenner over den samlede avstanden av de involverte aktørene (Sindbæk 2005:42; Hodges 2001:18). En handelsrute blir først etablert når den er blitt en struktur gjennom gjentagende praksis (Sindbæk 2005:32). Dette elementet er viktig i forhold til undersøkelsesområdet geografiske plassering som et kommunikativt bindeledd mellom de etablerte handelsrutene og den lokale kommunikasjonen (jf. 6.2), og dets rolle i nettverksstrukturen som i økende grad institusjonaliserte handelen i Nord-Europa.

3.1.5 Strukturasjonsteoretisk tilnærming til handel, produksjon og kommunikasjon

Handelsruter kan føre til fremvekst av ny sosial praksis og sosiale endringer, og har et stort politisk og økonomisk potensial, gjennom kontaktformer og spredningsmønstre som oppstår som konsekvens av handelsruter (Sindbæk 2005:42 f.). Slike mønstre kan skape regioner i forhold til handelsnettverk og kommunikasjon. Regionalisering er en praktisk tilnærming for analyse av forhold mellom områder og inndeling i soner som sentrum/periferi eller front-region/bakregion. Ved regionalisering kan slike relative begreper benyttes på definerte områder i alle størrelsesordener (Giddens 1984:130). Områder blir direkte eller indirekte dratt inn i et handelsnettverk ved involvering av lokale aktører langs en handelsrute, som derfor er en drivkraft for regionalisering (Sindbæk 2005:38). Regionalisering og stedsbegrepet i sosialteori er forøvrig ikke utelukkende et romlig aspekt, men må forstås i sammenheng med både tid og rom, der en regions rolle kan være avhengig av et tidsmessig aspekt (Giddens 1984:118 ff.). Det er konteksten som representerer handlingsrommet aktører handler og beveger seg i som er nøkkelbegrepet, avhengig av tid-rom-aspektet.

Institusjonalisering har i arkeologiske sammenhenger sin fysiske manifestering i lagerbygg, havneanlegg o.l. I strukturasjonsteori er institusjoner imidlertid ikke konkrete anlegg, men handlinger som spenner over et større tid-rom-perspektiv. Institusjoner danner strukturelle egenskaper som gjør sosiale systemer i stand til å binde sammen over tid og rom. Disse strukturelle egenskapene kan inndeles i to strukturerende faktorer, ressurser og normer, og strukturer består av kombinasjoner av slike (Giddens 1984:17;185). Ressurser kan være allokativer eller autoritative. Allokative ressurser skaper kontroll over materielle ting, f.eks. byer eller havner, og er økonomiske institusjoner. Konkrete allokativer ressurser kan være råmaterialer og land, teknologi eller varer produsert av disse. Autoritative ressurser har med organisasjonsforhold å gjøre og kontrollerer aktører, som f.eks. roller som ledere eller spesialister, eller konstituerer tid-rom-aspektet i ruter og regioner. Begge ressurstypene er like viktige for struktureringen av sosiale mønstre (ibid:253). Ressurser er imidlertid ikke strukturelle egenskaper før struktureringsprosesser transformerer dem til slike, altså før forutsetningen for dem er tilstede, men den økonomiske sfære defineres da av allokativer ressursers rolle i struktureringen av samfunnet som helhet (ibid:33 f.). Normer som strukturerer er vektenheter eller myntenheter (kvantitative måleenheter), rettslige forhold, eller uformelle reguleringer av daglige handlinger (ibid:23; Sindbæk 2005:39). Institu-

sjonalisering som konsekvens av gjentagende praksis er et sentralt element for forståelsen av handel og produksjon i vikingtiden, ettersom en rekke sentrale aspekter i periodens samfunn gjennomgår en institusjonalisering.

Akkumulering og lagring av ressurser er et viktig medium for tilegnelse og opprettholdelse av makt (Giddens 1984:261). I denne sammenhengen er ikke makt ensbetydende med frihetsberøvelse eller knyttet til konflikt mellom aktører. Makt uttrykker atypisk gjennom bruk av vold eller trusler om dette. Derimot har makt ofte den nødvendige kapasiteten for å oppnå resultater (ibid:252). Tilstedeværelsen av makt, sosialt eller militært, er dermed gjennom ledelse eller arbeidskraft en forutsetning for organisering, og jeg vil i avsnittet under presentere noen aktuelle modeller som er fremsatt i sammenheng med maktstrukturers forhold til handel og produksjon.

3.1.6 Modeller for organisering av handel og produksjon

Brumfiel og Earle har sammenfattet flere arkeologiske studier av spesialisering og utveksling i komplekse samfunn som munnet ut i generelle modeller om handelens organisering og kan være nyttige for å belyse dette aspektet i forhold til vikingtidens nyttevarerhandel i mitt område. Modellene fremhever politisk tilpasning, der et mektig sentralt lederskap utvikles i en kontekst hvor organisering av spesialisering og handel er enten nødvendig eller meget fordelaktig. Den ene modellen fokuserer på organisering gjennom redistribusjon som grunnlag for spesialisering og handel. I regioner med tilgang til mange typer ressurser kan et slikt system være fordelaktig. En annen modell fremhever lederskapets rolle for å opprettholde markedsfred, slik at spesialister kan omsette varene sine der. Denne modellen tilsvarer Polanyis administrerte handel (jf. 3.1.1), og forutsetter en markedsinstitusjon. Den tredje modellen betoner elitens kontroll over produksjon heller enn handel og er fordelaktig i en kompleks lokal økonomi. Den siste politiske modellen trekker inn det sentrale lederskapets rolle i langdistansehandel for å skaffe seg prestisjevarer for resiproke interaksjoner – til alliansebygging eller opprettholdelse av krigerfølger (Brumfiel & Earle 1987:2). Modellene inneholder alle momenter har relevans for undersøkelsen av vikingtidens nyttevarerhandel i min region.

Økt sentralisering av lederskap følger ofte av større endringer i subsistensmønstre og omorganisering av lokal og regional handel. Endringene kan føre til opphopning av både

symbolsk og reell kapital for elitegrupperinger, som igjen kan brukes til å styrke maktgrunnlaget for deres posisjon og ideologisk legitimere deres rolle. Endringer i interregionale handelsmønstre og endringer i lokal produksjon reflekterer gjerne en mobilisering av varer som overføringer til det ledende sjiktet, ofte i et redistributivt forhold (ibid:3). Disse modellene har tidligere vært brukt til å belyse handel og produksjon i vikingtiden og jeg vil senere benytte meg av dem i forhold til organisering av handel og produksjon i mitt område. Samlet gir disse teoretiske perspektivene ikke bare relevante modeller, men også tankesett som åpner for å reflektere og vurdere materialet langs flere dimensjoner.

3.2 Metodiske tilnærminger

3.2.1 Topografisk-geografiske undersøkelser

Topografiske forhold og geografisk plassering strukturerer alle samfunn, og en topografisk-geografisk analyse er en viktig metode for undersøkelse av alle forhistoriske samfunn, særlig i sammenheng med produksjon og kommunikasjon. Topografien har i store trekk vært uforanderlig siden vikingtiden i regionen jeg undersøker, og topografisk-geografiske forhold på et overregionalt plan har heller ikke endret seg i større grad. Havnivået har imidlertid nok vært noe høyere enn det er i dag, ettersom landet har hevet seg de siste 1000 årene. Det foreligger ingen strandlinjekurve for den aktuelle strekningen av Agderkysten jeg behandler, men for Kaupangs del har man beregnet et havnivå tre-fire meter høyere enn dagens nivå (Skre 2007:255). Jeg finner det derfor rimelig at havnivået lå mellom en og tre meter høyere i undersøkelsesområdet i vikingtiden.

I sammenheng med handelsruter og kontaktnettverk er altså denne metoden nyttig, og spredningsmønstre må ses i lys av topografiske forhold. Analysen av sentrum/periferifoholdene i regionen vil også integrere topografisk-geografiske faktorer (jf. 6.2). Som nevnt i teoriavsnittet (jf. 3.1.4) er topografi eller geografi ikke nødvendigvis determinerende, men fraværet av muligheten for transport i den aktuelle konteksten legitimerer eliminering som en ferdse- eller transportåre. Det er stor sannsynlighet for at de enkleste transportrutene og nærmeste ressurskildene ble benyttet, dersom sosiale forhold tillot det. Dette vil være mitt utgangspunkt for en topografisk-geografisk analyse, og jeg vil her benytte meg av kart over regionen for å avdekke romlige mønstre. Ved rene kartstudier er det imidlertid en fare for å bli villedet i forhold til distanser og topografi. Jeg har derfor også foretatt en befarings i deler

av undersøkelsesområdet for å få bedre oversikt over landskapet og avstanden i tid og rom mellom visse kritiske punkter, som Rore, Fjære kirke, Landvikvannet og kleberbruddene på Hisåsen. Dette har fremmet min egen forståelse og gitt perspektiv for undersøkelsen.

3.2.2 Romlig analyse

Distribusjonskart er et praktisk redskap for å belyse et områdes relative situasjon i forhold til f.eks. gjenstandstyper eller ressurser. Jeg vil bruke slike kart i sammenheng med romlige analyser, bl.a. i sammenheng med konsentrasjoner av strukturer og fenomener (som gravminner og gravfunn) og lokalisering av ressurser (kleberbrudd). Spredning internt i området, og områdets forhold til og rolle i det lokale og regionale plan vil slik fremheves visuelt. Ikke bare eksistensen av en gitt distribusjon vil kunne tolkes ved bruk av romlige distribusjonsanalyser, men også fraværet av gjenstander eller strukturer (Sindbæk 2005:126). Jeg vil bl.a. bruke romlige analyser i undersøkelsen av sentrum/periferi-forholdet i regionen, der arkeologiske kriterier kan kartlegges for å indikere i hvilken grad et område hadde et administrativt eller sosialt fortrinn i forhold til andre områder innen en region (jf. 3.2.3). Jeg vil også bruke distribusjonskart for å vise omfanget av kleberdistribusjon i et overregionalt plan.

Distribusjonskart kan imidlertid forvrengne tolkningen av de faktiske forhold, om de ikke også vurderes kildekritisk. Forskningsintensitet har en betydelig effekt på representativitet. Et område med lav intensitet, vil sannsynligvis også være preget av tomrom på et distribusjonskart (ibid:126). Tekniske bevaringsforhold er av betydning for hvilke typer gjenstander som *kan* dokumenteres og sosial bevaring preger i hvilken grad gjenstander havner i jorda, f.eks. i sammenheng med gravmateriale. I denne sammenheng har den utgravde strukturtypen også en innvirkning på hvilke gjenstander som blir kartlagt. Et distribusjonskart bør altså skille mellom funnkontekster, tid-rom-aspekt og gjenstandstyper (Risbøl 1994:135).

Jeg skal hovedsaklig basere meg på kleberkar som varetype når det gjelder handelsaspekter. Kleberkar er særlig nyttige i forhold til en distribusjonsanalyse for produksjon og handel, ettersom de bevares nærmest uforandret over lang tid (men ett unntak, jf. 4.5). Jeg vil ta i bruk to redskaper for romlig analyse i denne undersøkelsen. Informasjonen om og lokalisering av gjenstander eller strukturer som skal kartlegges henter jeg i de fleste tilfeller

fra databasen Askeladden (www.asketadden.ra.no). Ettersom digitale kartverk gir større mulighet for nøyaktighet vil jeg benytte meg av programmet ArcGis 9.1 og digitale norgeskart i dimensjonen N50 til selve distribusjonskarteringen. I noen tilfeller der den eksakte lokaliseringen er ukjent, dvs. ikke registrert på Askeladden, eller registrert der uten nøyaktig stedfesting, har jeg plassert det respektive punktet omtrentlig der funnbeskrivelsen tilsier. Jeg opererer innenfor et perspektiv der jeg anser nøyaktigheten fra kartene mine som tilstrekkelig i forhold til analysen.

3.2.3 Analyse ved bruk av arkeologiske kriterier

Forsøk på å isolere og liste opp kriterier for indikasjoner på sosiale fenomener er en arkeologisk metode som kan være et gunstig redskap for å se et område i forhold til andre områder, som f.eks. for sentrum/periferi-forhold, eller belyse et områdes funksjon. En slik generalisering av strukturer er imidlertid problematisk, da ingen områder eller samfunn er like. Metoden tar slik lite hensyn til spesifikke kontekster. På den andre side er det lite fruktbart å se hvert område som kulturelt partikularistisk og ikke som gjenstand for sammenligninger. Kontekstuell tilnærming er middelet, men komparative resultater bør være målet (Sindbæk 2005:37). Sentrum/periferi-undersøkelser har tradisjonelt blitt analysert med utgangspunkt i kombinasjoner av kriterier, og jeg vil også benytte meg av denne metoden (jf. 6.1).

3.2.4 Gravmateriale og arkeologisk kontekst

Funnkontekst er vesentlig for tolkning av arkeologisk materiale. Ettersom det ikke er foretatt noen større arkeologiske undersøkelser i Fjære eller Landvik, er det særlig materiale fra gravfunn som har vært benyttet i tidligere undersøkelser (jf. Larsen 1986), og vil også bli brukt i denne oppgaven. Analyser av gravmaterialet må imidlertid utføres med visse kildekritiske forbehold. Gravleggingskompleksitet kan gjenspeile et ideal og ikke den faktiske samfunnsorganiseringen (jf. Hodder 1982:201), og sammensetningen av gravgods blir i de færreste tilfellene foretatt av den avdøde. Forskjeller kan også vise seg å være rent kronologiske, og ikke sosiale. Visse aspekter av livet gjenspeiles imidlertid i gravmaterialet, som f.eks. at bare en rik person vil ha midler til å bli gravlagt med rikt gravgods, eller at det trolig forelå uskrevne eller skrevne begrensninger eller normer i det norrøne hierarkiske ættesamfunnet (jf. 6.3).

Gravmaterialet kan være fremkommet gjennom utilstrekkelige utgravningsmetoder, som f.eks. kan føre til at mindre gjenstander ble oversett (Risbøl 1994:129). For mitt materiale er Nicolaysens utgravninger mest aktuelle i denne sammenhengen. Tross hans noe grove fremgangsmåte (jf. Nicolaysen 1877:136), virker det som hans rapporter inneholder tilstrekkelige beskrivelser i forhold til mine analyser. Han foretar f.eks. mål av den indre sammensetningen av gravene og registrerer funn av små kleberkarfragmenter. Charlotte Blindheim påpeker at Gabriel Gustavson, som undersøkte gravhauger på Kaupang like etter 1900, også opplevde den funntomheten som karakteriserer noen av gravhaugene utgravd av Nicolaysen (Blindheim et al. 1981:87 f.). Når det gjelder andre gravfunn eller løsfunn vil jeg basere meg på funnbeskrivelser fra den digitaliserte versjonen av Universitetets Oldsaksamlings (heretter UO) tilvekstkatalog (www.dokpro.uio.no/arkeologi/oslo/hovedkat.html) og vurdere konteksten til hvert tilfelle individuelt. Det ideelle utgangspunkt, som jeg vil forsøke å etterstrebe så godt som mulig, vil være en multifasettert tilnærming der det arkeologiske materialet blir sett i sammenheng med resultater også fra de andre metodene jeg benytter meg av.

3.2.5 Retrospeksjon og stedsnavn

Retrospeksjon er å transponere kjente forhold fra historisk tid og skriftlige kilder bakover i tid. Forutsatt at man kan påvise en viss kontinuitet rundt et fenomen eller funksjon, kan metoden gi innblikk i forhold der historiske kilder ikke strekker til, både i sammenheng med tid og rom. Grimstadorrådet har hatt en sentral plass i et maritimhistorisk perspektiv, og forhold som transport fra innland til kyst og havneforhold i kystområdet er relativt godt belagt i skriftlige kilder helt fra middelalderen. Dette gjelder også førindustrielle ferdselslinjer og naturforhold (jf. 6.2). Jeg vil til en viss grad benytte meg av denne metoden i sammenheng med spørsmål knyttet til transport og kommunikasjon.

Stedsnavn kan også analyseres for å belyse forhistoriske forhold, og jeg vil benytte meg av slike til en viss grad. Et kritisk perspektiv må dog inntas ved bruken av disse to metodene, da de i ganske stor grad baseres på antakelser om kontinuitet, men med dette i tankene kan de fortsatt kan bidra til å gi et fyldigere bilde av vikingtiden. Navnene jeg vil presentere er behandlet i Oluf Ryghs (1968; 1999) arbeider om betydningen av norske steds-

navn. Stedsnavn fra kartverket Norgesglasset vil jeg også behandle i sammenheng med disse arbeidene (<http://ngis2.statkart.no/norgesglasset/default.html>).

3.2.6 Datering og kronologi

For å kunne benytte seg av gjenstandsmateriale eller strukturer i en arkeologisk analyse, er det vesentlig å påvise at disse kan dateres til perioden man skal undersøke. Ettersom en egen detaljstudie av gjenstandsmaterialet vil langt overskride rammene for denne oppgaven, vil jeg i stor grad benytte meg av andres typologiske vurderinger, dateringer og kronologier. Jeg vil imidlertid selv foreta vurderinger og diskutere i tilfeller der jeg finner det nødvendig.

Nicolaysen beskriver alle gravhaugene han undersøker i Fjære, og plasserer dem i eldre eller yngre jernalder basert på gravmaterialet. Dersom dette ikke er mulig, daterer han gravleggelsene til jernalderen generelt (jf. Nicolaysen 1876; 1877; 1878). Jeg vil basere meg på hans vurderinger, men der det er mulig vil jeg forsøke å snevre inn rammene ytterligere. For å oppnå dette har jeg det fortrinnet at jeg kan benytte meg av typologiske undersøkelser som har blitt utført etter Nicolaysens tid. Av disse er det særlig Jan Petersens arbeider "De norske vikingesverd" (1919) og "Vikingetidens redskaper" (1951) som vil legges til grunn, i tillegg til typologisk kronologier for kleberkar etter sistnevnte og senere undersøkelser (jf. Skjølsvold 1961; Lossius 1977), og vurderinger for visse andre gjenstander, bl.a. skålveker (jf. Jondell 1974).

Funnbeskrivelser fra UO Gjenstandsdatabase, heretter betegnet UOG, og UO tilvekstkatalog nevner i mange tilfeller til hvilken periode et funn kan henføres, og dette vil også danne grunnlag for mine vurderinger. I noen tilfeller er også våpenfunn typebestemt i funnbeskrivelsen, og jeg kan da forsøke å plassere dem mer nøyaktig innen vikingtiden. Dette gjelder også for noen redskaper. Jeg vil i tilfeller der det er mulig rimeligvis basere meg på det yngste daterbare elementet i funnet, ettersom dette tidfester en *terminus post quem* for nedleggelsen. Dette er særlig aktuelt i sammenheng med myntfunn fra depoter og graver, hvor jeg baserer meg på tidligere arbeider (bl.a. Grieg 1929; Skaare 1976; 1982).

Jeg har i dette kapittelet presentert teoretiske perspektiver og metodiske tilnærminger jeg vil basere min undersøkelse av handel, produksjon og kommunikasjon med fokus på Fjære og Landvik sogn i vikingtiden. Jeg vil i neste kapittel presentere det empiriske materialet.

Kapittel 4 – Det arkeologiske materialet fra yngre jernalder

Jeg vil nå legge frem det arkeologiske materialet som danner empirien for min videre undersøkelse. Materialet, f.eks. våpenfunn og edelmetall, vil inngå i en analyse av sosiale og økonomiske forhold, samtidig som den romlige fordelingen kan fortelle noe om interne relasjonsforhold. I dette kapitlet vil jeg nøye meg med å gi en oversikt over funn fra Fjære og Landvik sogn som kan dateres til vikingtid eller yngre jernalder generelt på et nøytralt grunnlag (jf. 3.2.6). Selv om jeg vil trekke inn gjenstandsmateriale for en større region, er det dette mer avgrensede undersøkelsesområdet som er i fokus, og jeg vil derfor begrense meg til å beskrive funnene herfra. Gjenstandsmaterialet består av gravfunn, løsfunn og depotfunn. Gravfunnene vil også bli presentert for hver gård i Fjære og Landvik i alfabetisk rekkefølge (jf. fig. 4.2 og 4.3). Hvert punkt på kartet representerer en romlig adskilt ansamling av gravfunn, slik det presenteres i teksten. Etersom klebervirksomheten står sentralt i undersøkelsen, vil jeg også presentere kjente kleberbrudd i regionen og gjenstander eller strukturer som kan knyttes til dem. En slik samlet oversikt har tidligere ikke vært foretatt og danner dermed et nødvendig grunnlag for den videre studien.

4.1 Typologi og referanser i forhold til det arkeologiske materialet

Gjenstander vil benevnes med et referansenummer der det er mulig. Referanser med **C** viser til dets respektive museumsnummer i UO tilvekstkatalog, og forekommer i sammenheng med gjenstander. Referanser med **A** tilsvarer sin ID-referanse i Askeladden, og gjelder i hovedsak kulturminner, men også i tilfeller der en gjenstand ikke er tillagt noe museumsnummer. Referanser i sammenheng med haugnumre tilsvarer forfatterens nummerering i den aktuelle referansen. For figurer og typologier betegner **R** figurer fra Oluf Ryghs "Norske Oldsager" (1999), mens våpen- eller redskapstyper (**type – fig.**) refererer til Jan Petersens "De norske vikingesverd" (1919), "Vikingetidens smykker" (1928) eller "Vikingetidens redskaper" (1951). Det er imidlertid unntaksvis at funnbeskrivelsen inneholder typebestemte våpen, og kleberkarene er i de fleste tilfeller bare representert ved ett eller to fragment og dermed er vanskelige å typebestemme.

4.2 Gravfunn fra yngre jernalder – Fjære sogn

4.2.1 Birketveit (gnr. 60)

To rundhauger (A23293) er utgravd her, hvorav den ene ble jevnet med jorda i 1955 og den andre nevnes av Winther. Førstnevnte haug er fra vikingtid (jf. UOG), og inneholdt et sandsteinsbryne (C29622). Andre gjenstander den kan ha inneholdt, har trolig forsvunnet med raseringen. Den andre ble undersøkt av gårdens eier og inneholdt et sverd (type Q – fig. 110) og en øks av jern (type E – fig. 34), samt en ringspenne av bronse (fig.235). Disse ble innkjøpt av Oldsaksamlingen i 1892 (C30475a-c), og gjenstandstypologisk dateres denne graven til et stykke ut på 900-tallet (jf. Petersen 1919:42). To andre rundhauger på gården ble undersøkt i 1880 (jf. Winther 1881:109). Den ene (A33177) inneholdt reiste steiner, muligens en kammergrav, med en klinknagle av jern, et par rustklumper og en gråaktig stein (C30473a-c). Den andre (A33179) inneholdt noen jernfragmenter og et stykke slag (C30474). Winther mente disse ikke kunne spesifiseres til noen periode (Winther 1881:112), men ifølge UOG stammer disse fra vikingtid. Fra Birketveit er det bare våpengraven jeg vil benytte meg av, ettersom funnene fra de andre gravene er for fragmentariske til kunne dateres eller benyttes i forhold til problemstillingen.

4.2.2 Bringsvær (gnr. 40)

Bringsvær gård har flest gravminner fra yngre jernalder av de undersøkte gårdene, og blant dem med flest gravminner i hele Agder. Gården gav navn til det midterste av de tre skip-reidene i Aust-Agder i middelalderen og er kjent som lendmannssete i middelalderen. Holmene utenfor tilhørte da lendmannsgodset (Aalholm 1981:25;1982:38 – jf. Låg 1999:156 f.). Bringsvær har også et spesielt rikt materiale fra eldre jernalder, bl.a. et gravfunn med en ormehodering, et rangsymbol for øverste sjikt i perioden (jf. Solberg 2000:93). En langhaug (nr. 33) herfra som bare inneholdt spredt kull var ifølge Nicolaysen over 40 m lang, nesten 8 m bred og over 2 m høy (Nicolaysen 1877:123). Det er imidlertid uvisst hvilken del av jernalderen den stammer fra. Nicolaysen undersøkte et større antall gravhauger på Bringsvær i perioden 1875-1877.

En langhaug (nr. 61) (A4122) inneholdt en grop på bunnen med en bit av et klinket kleberkar forsynt med jernhank (C7856), et håndsnellehjul av kleber (C7855), en sigd (C7854) og noen sammenrustede jerngjenstander, der en saks kunne gjenkjennes. Fra et stort

gravfelt, delt av den gamle veien fra Øyestad, stammer: En langhaug (nr. 18) (A61382 – feltet sør for veien) som inneholdt et fragment av et større kleberkar (C7784), brent innvendig og utvendig, samt hode og tenner av en hest. Karet lå noe adskilt fra beinrestene, muligens pga hestens størrelse; en langhaug med dypt krater (nr. 25) med et lite stykke fra et kleberkar, brent på begge sider (C7792); en langhaug (nr. 29) med to fragmenter fra et kleberkar (C7793) og et håndsnellehjul av brent leire (C7794) funnet sammen, samt et bryne (C7795) og en ca 20 cm lang tynn jernstang, muligens en del av et skjeformet bor, funnet hver for seg; en rundhaug (nr. 21) med et karfragment av kleber (uten museumsnummer) (ibid:120 ff.). Tre andre gravhauger (nr. 26, 30 og 31) fra denne delen av gravfeltet inneholdt forskjellige antall klinknagler, og en haug (nr. 19) inneholdt en uthulet voksbit (C7787) og et bryne (C7788). På feltets nordlige del (A61381) lå en langhaug (nr. 13) som inneholdt 4 biter av et stort kleberkar (C7785), brent innvendig og utvendig, rester etter en linhekle av jern (C7786) og en saks, og en haug (nr. 9) med noen uklinkede nagler (ibid:120 ff.). Nicolaysen daterte alle disse gravfunnene til yngre jernalder (ibid:136). Jeg vil imidlertid datere klebergravene til vikingtiden, og trolig ikke den eldste delen av perioden (jf. 5.2). Klinknaglene kan tyde på gravleggelse i båt, noe som var langt vanligere i vikingtid enn merovingertid (Solberg 2000:223). En større langhaug herfra, som var fjernet innen 1862, skal også ha inneholdt sammenklinkede eikebord som sannsynligvis stammer fra et fartøy (Nicolaysen 1862-66:245). Larsen og Sollund mener også at båtgraver i Agder helst stammer fra vikingtid (Larsen og Sollund 2002:15). Det lille antallet klinknagler gjør imidlertid at andre forklaringer kan legges frem, f.eks. rester etter et skrin, men det er en viss usikkerhet forbundet med tolkning av nagleantall i graver (jf. Blindheim et al. 1981:109 ff.). En rundhaug fra feltet (A61382) ble utgravd før Nicolaysens undersøkelser, og inneholdt et kleberkar klinket med jern (C6523), en oval bronsespenne med dobbel plate (C6524), to bryner, samt brente bein og "(...) et Dusin runde, ophøiede, glatte "Messingknapper" af Størrelse som Uniformsknapper (...)" som lå oppi kleberkaret og ble oppløst ved berøring. Ifølge gjenstandsbeskrivelsen anser jeg det som mulig at "knappene" kan være spillebrikker fra vikingtiden (jf. R474a). Nicolaysen undersøkte denne haugen i 1876 (nr. 23) og fant levninger av en hest (Nicolaysen 1877:122). Ifølge Ole Risbøl skal denne graven dateres til perioden 925-1050 (Risbøl 1994:160), og rimeligvis da til andre kvartal av 900-tallet, ettersom hauggraver gikk ut av bruk i Agders kyststrøk rundt 950 (se under).

Det foreligger også gravfunn fra andre gravfelt eller enkelthauger på Bringsvær som kan plasseres i yngre jernalder. En rundhaug (nr. 54) (A13484) datert til vikingtid (jf. UOG) inneholdt en smelting (C7838) av ildfast leire med spor av grønnfarge, trolig etter bronsesmelting. I tillegg ble det i samme grav funnet en jernsyl i trefutteral (C7839), to kniver (C7840), en hammer (C7843), en sigd (C7844) og to rustede vektlodd av bly (C7841-42) dekket av never og funnet inni levningene av en lærpung, samt et stykke flint. Ifølge Larsen skal det også stamme smeltede glassperler og smeltet bronse, muligens en skålvekt, fra denne gravhaugen (Larsen 1986:112; 2000:41), men verken UOG eller Nicolaysen nevner dette i funnbeskrivelsen. En annen haug i nærheten (nr. 56) (A61525) inneholdt en mindre saks (C7845) i skinnfutteral og en jerngjenstand (C7846) som trolig har vært en sigd (Nicolaysen 1877:131 f). Et mye omtalt funn er tre gravkister av stein (A81347), undersøkt av A. W. Brøgger i 1922. Disse ble funnet på et jorde like øst for det store gravfeltet, men er romlig adskilt fra det. To av steinkistene var mindre enn den tredje, hvor den ene av disse var tom og den andre inneholdt levninger av et barn i alderen 6-8 år (Rolfsen 1981:120). Den tredje kisten inneholdt levningene av en mann i 30-årene og hans gravgods. Det bestod av (C23116a-k) en øks og en kniv av jern, en ornert beinkam, en skålvekt av bronse, muligens med et futteral av never, restene av en lærpung med 6 vektlodd av jern med forskjellig vekt, en plommestein og en tysk mynt preget under Otto III (983-1002), samt et stykke ildflint. Skålvekten og vektloddene er trolig insulære (ibid:117 f.). Det meste av gravmaterialet fra området stammer trolig fra tiden før 950, da kristen påvirkning i gravskikken anses å ha slått rot i Agders kyststrøk og haugleggelser gikk ut av bruk (f.eks. Larsen 2002:48; Skre 2007:469). Kistegraven fra Bringsvær har imidlertid år 983 som *terminus post quem*, etter den tyske mynten, og kan godt stamme fra de første årene av 1000-tallet (Rolfsen 1981:119).

Ut fra gjenstandsmaterialet kan fire av de i alt 15 gravene fra Bringsvær med gravgods fra yngre jernalder klassifiseres som kvinnegraver, siden de inneholder tekstilredskaper. Alle disse inneholdt også kleberkar, og en av dem representerer trolig gravleggelse av en kvinne av relativt høy status (C6523-24). Graven med liten saks og sigd (A61525) er muligens også en kvinnegrav (jf. Petersen 1951:318). Totalt har syv av gravene inneholdt kleberkar, og ingen er klare mannsgraver. Graven med smeltingen inneholdt utstyr som kan tyde på bronsearbeid, men kan ikke kjønnsbestemmes. Faktisk kan bare skjelettgraven klassifiseres som en sikker mannsgrav (jf. 7.3). Ingen av de daterte gravene stammer fra 800-

tallet, og de udaterte klebergravene skal trolig heller plasseres på 900-tallet enn i eldre vikingtid (jf. 5.2).

4.2.3 Fjære (gnr. 19-20)

Fjære gård har gitt navn til sognet og Fjære kirke ble reist her i middelalderen (jf. Låg 1999:186). Det ligger flere større gravfelt i direkte romlig tilknytning til kirka, med minst 20 gravhauger tilsammen. To av gravhaugene fra feltene (A81326) ble gravd ut av Nicolaysen i 1877, og datert til yngre jernalder. Den ene haugen (nr. 65) inneholdt diverse forrustede jernsaker som ikke kunne identifiseres nærmere, og et blykors (C8277) ser ut til å ha blitt deponert i haugen etter gravleggelsen. Den andre haugen (nr. 69) inneholdt et sverd (C8279) i treslire fóret med skinn, et økseblad (C8280), et sigdblاد (C8281) med fastrustet tøy og et knivblad (C8282), alle disse av jern. Sammen med disse ble det også funnet restene av en skålvekt av bronse (C8283) omgitt av rester av lær, skinn og never, trolig et futteral, et fragment av en stor ringnål av bronse (C8284) med rester av tøy, og et bryne av fin fiolett skifer (C8285). I tillegg til dette ble det funnet fragmenter av en skjoldbule (C8278) noe høyere oppe i haugen (Nicolaysen 1878:258 ff.). Ingen av gjenstandene fra denne gravleggelsen er typebestemt, men er datert til vikingtiden (jf. UOG), og skjoldbule er da trolig samtidig eller yngre. Det kan tenkes at denne skal tilhøre det øvrige gravgodset. Larsen tidfester graven til 800-tallet (Larsen 1986:111). Jeg vil i så fall datere gravleggelsen til slutten av 800-tallet, ettersom skålvekten er funnet med futteral, noe som er betegnende for den sammenleggbare typen skålvekt (jf. 4.2.2 og 4.2.10). Denne typen regnes som en insulær importvare og datert til perioden 880-1000 (jf. Jondell 1974:33). Den sistnevnte graven representerer trolig en mann av høy sosial status, mens den andre ikke kan vurderes i forhold til datering eller kjønn.

4.2.4 Grøm (gnr. 1)

Gården Grøm har tidligere omfattet hele området mellom Rore og Groosefjorden, og den omfattet også holmene i seinmiddelalderen. Navnet utledes fra Groheim, etter den lille elva Groa. Gården har altså vært en fruktbar storgård, og hoveddelen av området hvor Grimstad by ligger på tilhørte Grøm, samt flere mindre gårder som nå er utskilte (Wikander 1985:15). Grimstad som navn utledes ikke fra *-stad*-endelsen, men kommer fra ordet *-stōð* eller senere

(båt)-stø, altså Groheims båtstø (Schmidt 2000:95). Det er bare registrert ett gravfunn fra vikingtiden (A91502) på hele storgården (altså Grøm med de utskilte gårdene). Funnet stammer fra en rundhaug og inneholdt et sverd, en spydspiss, en øks og en skjoldbule, alt av jern, samt åtte jernfragmenter (jf. A91502). Det er ikke urimelig å tenke at noen graver kan ha gått tapt med fremveksten av byen Grimstad (jf. Skre 2007:465 ang. Moss). Gravfunnet representerer trolig en stormann, ettersom han har fullt våpensett, men uten våpentypologi kan jeg ikke datere den mer nøyaktig innen vikingtiden.

4.2.5 Hausland (gnr. 48-49)

En rundhaug (A61386) på Hausland inneholdt en grav da den ble undersøkt i 1927. Elizabeth Skjelsvik og UOG daterer begge dette funnet til slutten av merovingertid, og det er derfor det eneste sikre merovingertidsfunnet i Fjære (Skjelsvik 1958:762). Funnbeskrivelsen daterer det imidlertid til sen merovingertid eller tidlig vikingtid. Gravfunnet (C24086a-1) bestod av et spyd, en skjeggøks, fem pilespisser, en celt, en stor naver, mange små ornerte nagler til skrin eller kiste, og en kniv, alt av jern. I tillegg ble det funnet noen ubestemmelige jernfragmenter, sammensmeltede glassperler og tre flintstykker. I samme område ble det rundt 1880 funnet gjenstander under flat mark fra flere graver, som nå er kommet bort. Gravleggelsen er trolig av en velstående bonde og flere av gjenstandene i gravgodset er redskaper for grovt trearbeide.

4.2.6 Hodnebrog (gnr. 36)

Et enegget sverd (type M – fig. 98), en spydspiss (type F – fig. 15), en øks (type F – fig. 37), og fragmenter av en skjoldbule, alt av jern (C30482a-f), ble i 1902 kjøpt opp av UO. Disse skal stamme fra en gravhaug (A4111) på Hodnebrog, og ble funnet da man tok stein fra haugen til et dike. I tillegg ble det funnet åtte fragmenter av et kleberkar med rustspor, som ifølge funnbeskrivelsen "*(...) bærer tydelig preg av å ha ligget på likbålet (...)*", og et større stykke trekull. Gravleggelsen stammer ut fra våpentypologien fra første halvdel av 900-tallet. Risbøl daterer også denne graven til midtre vikingtid (875-925) (Risbøl 1994:159). Begravelsen representerer trolig en mann av høy sosial status, ettersom han har fått med seg fullt våpensett som gravgods.

4.2.7 Håbbestad (gnr. 43)

Et sverd (type Y – fig. 132) og en øks (type H – fig. 39) av jern (C30483a-b) fra vikingtiden, ble etter sigende funnet sammen i en haug og gitt i gave til UO. Nærmere funnbeskrivelse er ikke kjent, og ingen gravhauger er i dag registrert på gården. Gjenstandene stammer trolig fra samme grav (jf. UOG), og kan typologisk dateres til 900-tallet. Graven er en mannsgrav av relativt høy status, og kan ha inneholdt flere gjenstander som ikke er blitt ivaretatt.

4.2.8 Moi (gnr. 39)

Nicolaysen gravde ut 12 gravhauger på gården Moi, derav minst fem rundhauger fra yngre jernalder. Disse inneholdt henholdsvis: (A61380) Et spydblade (C8238) og noen klinknagler av jern (nr. 26); et spydblade av jern (C8239) (nr. 27); (A4118) et sverd med slire (C8241) og et blade av en sigd eller ljå (C8242) ble funnet sammen med tøyrester og rester av en krukke laget av never, samt noen ubestemmelige jernfragmenter (C8243). To fragmenter av leirkar (C8240), samt to fragmenter av et tykkere leirkar (C8244) ble funnet for seg selv lenger ute i haugen (nr. 28); et lite urneskår og et jernstykke med vedhengende trebit (C8245), som trolig er hodet til en klinknagle, samt en mengde klinknagler (nr. 29); et sigdblade (C8247), et knivblade (C8248), et flintstykke (C8249), trolig ildflint, en nagle (C8250) og en klinknagle funnet sammen, samt fragmenter av en skjoldbule (C8246) fra yngre jernalder funnet alene i midten av haugen (nr. 30) (Nicolaysen 1878:248 f.). Nicolaysen daterer gravhaugene til yngre jernalder, men i haug 28 dreier det seg åpenbart om flere nedleggelse. Ettersom leirkarfragmentene ligger isolert i gravhaugen, kan de trolig skilles ut i forhold de andre gjenstandene i denne haugen, som trolig er fra vikingtiden. Fragmentene kan forøvrig ha kommet inn i haugen med fyllmassen. Det er vanskelig å si noe videre angående gravfunnene fra denne gården, selv om sverdet sannsynligvis stammer fra en mannsgrav av en viss sosial status. Gravhaugene fra A4118, som ligger under Moi hos Nicolaysen, er imidlertid plassert under gården Grefstad i Askeladden, og ligger helt isolert i forhold til de førstnevnte gravene under Moi (A61380), som romlig sett er knyttet til gravfeltene på Vik (jf. 4.2.12) og ferdselsruten fra Fevik og Trålum.

4.2.9 Møssevoll (gnr. 55)

Møssevoll ligger helt nordøst i Fjære sogn. Gården er orientert mot sjøen som tidligere har gått helt opp til åkerkanten (jf. A33172). Et gravfunn fra vikingtid (A33172) ble funnet i åkeren da grunneieren støtte på en helle hvor det "(...) i minst et kvart århundre hadde vært flat mark (...)". Ut fra funnbeskrivelsen (C24770a-c) virker det som grunneieren selv har gravd den ut. Den inneholdt en spydspiss av jern (type I - R521), en kleberøse av typen R728, og seks klinknagler av jern med trerester, ifølge funnbeskrivelsen trolig fra en båt. På et senere tidspunkt ble det like i nærheten av graven funnet en skjoldbule av typen R562 (C31117), samt en jernøks og noen leirkarskår (jf. A33172). Disse er ettersendte løsfunn, men de kan stamme fra en gravkontekst. Typologisk kan spydet dateres til rundt 900-950, mens skjoldbulen stammer fra perioden 850-950. Risbøl plasserer graven i perioden ca. 925-1050 (jf. Risbøl 1994:159). Graven stammer rimeligvis derfor fra andre kvartal av 900-tallet. Dersom øksa og skjoldbulen skulle vise seg å stamme fra graven, noe jeg finner relativt sannsynlig, representerer den trolig en båtgrav av høyere sosial status.

4.2.10 Sæveli (Sævli) (gnr. 21-22)

Nicolaysen foretok utgravninger av flere gravhauger fra to gravfelt som ligger på Sæveli og daterte seks av dem til yngre jernalder (Nicolaysen 1878:260). Gravhaugene på det ene gravfeltet (A81328) utgjorde tilsammen minst åtte stykker, og de fra yngre jernalder inneholdt henholdsvis: klinknagler (nr. 50); noen jernstykker (C8264), bl.a. en kroknøkkel og et mulig beslag, og spor etter opprustede gjenstander (nr. 51); videre fragmenter av et kleberkar med spor etter jernhank (C8265), brent på begge sider (nr. 56). På det andre gravfeltet (A4096) lå det minst seks hauger, hvorav de fra yngre jernalder inneholdt: et sverd med treslire (C8267) belagt med et eller annet materiale og omviklet i lærstrimler, et økseblad (C8268) med forrustede tøystrimler nær den ene siden, en spydspiss (C8269), alle disse av jern, samt tre mindre jernstykker (C8270), hvorav det ene er fragment av et knivblad, og et skiferbryne (C8271) (nr. 58); og noen spredte klinknagler (nr. 62). En av gravhaugene herfra (nr. 60) inneholdt også en sekundærgrav med brent karfragment av uvisst materiale, en sammenfoldet skålvekt (C8272), og åtte vektlodd av bly (C8273) (ibid:255 ff.).

Gravleggelsen med kleberkar stammer trolig fra tiden etter vikingtiden eldste fase (jf. 4.2.2), og sekundærgraven med den sammenleggbare skålvekten kan typologisk dateres til

etter ca. 880 (jf. 4.2.3). Det er også sannsynlig at våpengraven er fra vikingtiden, ettersom den inneholder et skiferbryne (jf. Jensen 1990:123). Graven med kroknøkkel er trolig en kvinnegrav, ettersom nøkler oftest finnes i kvinnegraver (Petersen 1951:482). Våpengraven er trolig fra en mann av høy sosial status. Dessverre er det lite man kan si om sekundærgraven i seg selv, ettersom den kun inneholdt vektutstyr.

4.2.11 Trålum (gnr. 52-53)

Trålum ligger sentralt plassert i den nordøstlige delen av Fjære sogn og flere gravfelt er registrert på gården. En gravhaug (A61391) undersøkt i 1959 representerer trolig en kvinne av høy status, ettersom den inneholdt to ovale spenner av bronse (type 51e) fra vikingtiden med fastrustedede tekstilrester, samt flere rester etter tøy og skinn med bronse-irr (C29874a-d). Ved gravning av en kjeller (A43176) ble det i 1842 i en gravhaug funnet et sverd (type K – fig. 92) (C30492) og en nå tapt hodeskalle. Dessverre kjennes ikke flere gjenstander fra denne gravleggelsen, men sverd av type K dateres til 800-tallet og klassifiseres som importerte praktsverd (jf. Andersen 2004:19 ff.). Graven representerer derfor trolig en mann av høy sosial status. Flere oldsaker, bl.a. et sverd (type M – fig. 99) (C30493), ble funnet ved fjerning av en annen gravhaug (A81354) i 1905 (Winther 1881:96). Denne graven er trolig av mer beskjeden status og kan typologisk dateres fra 850 til utpå 900-tallet.

Winther undersøkte ni gravhauger fra eldre jernalder på gården (Winther 1881:98 ff.), og gravhauger av betydelig størrelse skal ha ligget her. To av disse skal ifølge Krafts beskrivelse fra 1838 ha vært 47 m og 30 m i diameter (Kraft 1838:226). En av gravhaugene Winther undersøkte var 25 m i diameter og 5 m høy (Winther 1881:101 ff. - haug F). Denne inneholdt tydeligvis mange separate gravleggelse, bl.a. 43 klinknagler fra en båt (C30489b). UO tilvekkstkatalog nevner imidlertid 8 kleberskår fra eldre jernalder (C30489m – grav V), som Winther selv ikke nevner i sin beskrivelse.

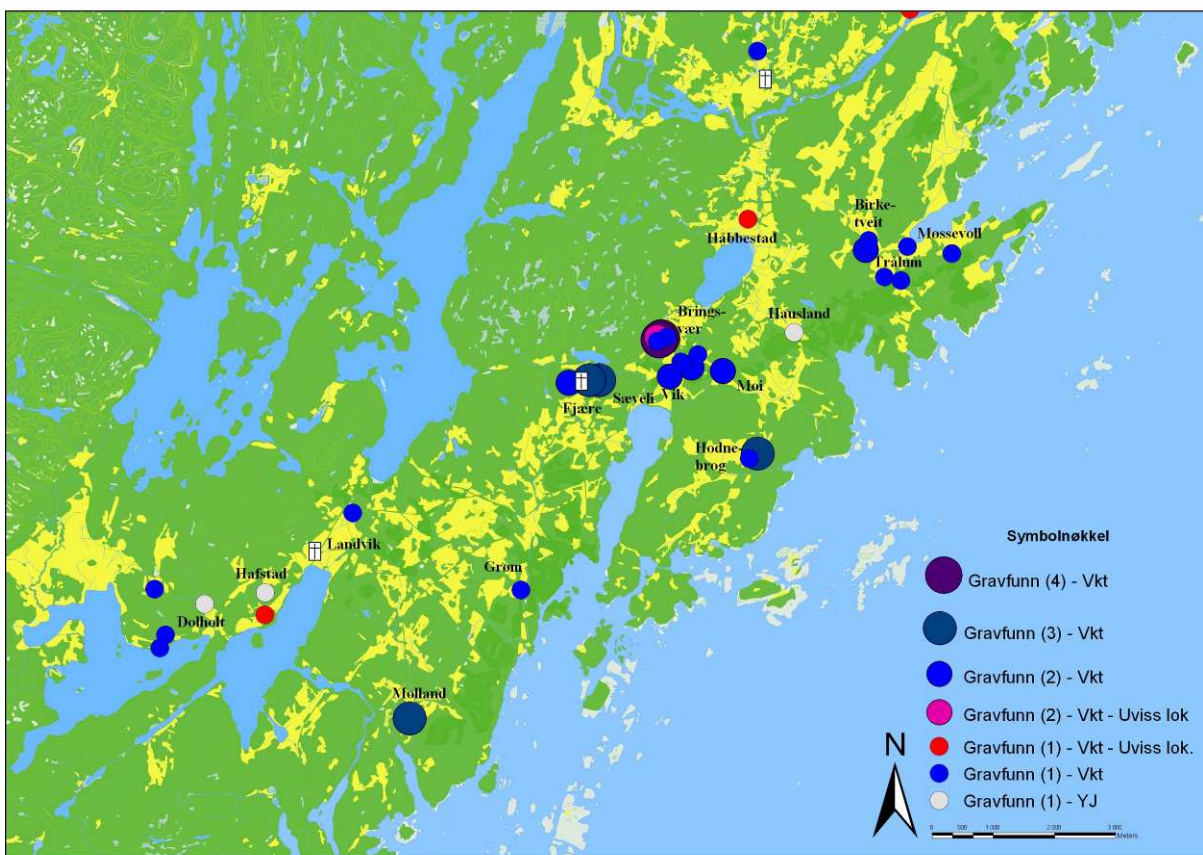
4.2.12 Vik (gnr. 24)

Vik ligger innerst i Vikkilen og strekker seg fra sjøen og opp til raet, der det grenser i nord til Bringsvær. Gården fremviser den mest funnrrike vikingtidsgraven (A107971) fra Nicolaysens utgravninger i Fjære. I en fordypning i auren ble det funnet et sverd med sølvbelagt hjalt (C7816) i slire med tøy og lærrester tett ved, en øks nedlagt med skaft (C7817), en sterkt

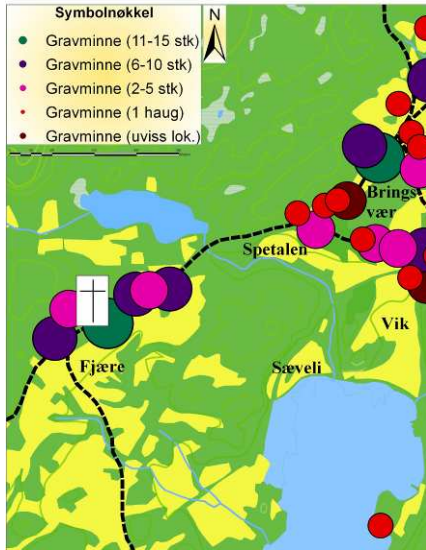
ildpåvirket avlstein av kleber (C7821), en støpeform av kleber (C7823), trolig for sølvbarrer, et bryne (C7824), en relativt stor ambolt (C7818), en hammer nedlagt med skaft (C7819), en tang (C7820), to stykker flint, en fragmentert bronsering (C7825), diverse forrustede jernsaker (C7822), bl.a. rester etter flere filer, en forrustet klump som etter bearbeiding viste seg å inneholde fragmenter av en sigd og flere pilspisser (C7830) med treskaft og spor etter tøy, samt fire vektlodd med rester etter never (C7826-29). Spesielt er det at det to vektlodd har en mynt innfelt på toppen, preget av kong Eanred av Northumbria (808-840) (Nicolaysen 1877:127 ff. – nr. 52). Denne graven har altså 808 som *terminus post quem*, og kan karakteriseres som en smedgrav. Basert på antall våpentyper kan den ikke plasseres helt øverst i det sosiale hierarkiet, men det sølvbelagte sverdet tyder på han likevel var meget velstående. Smedgraver blir også tradisjonelt regnet for å være forbeholdt menn av aller høyeste sosiale rang, noe som tyder på at den gravlagte representerte Fjæres øverste samfunnslag. Ifølge Petersen er denne graven fra siste halvdel av 800-tallet (Petersen 1951:102 ff.), mens Larsen daterer den til rundt 900 (Larsen 1986:112).

Nicolaysen undersøkte også to andre hauger som han daterte til yngre jernalder, hvorav begge inneholder hesteknokler og en mengde klinknagler, henholdsvis minst 100 stykker (A81336) og 50 stykker (A52913) (Nicolaysen 1876:214 – nr. 18; 1877:136 – nr.65). Disse gravene er utvilsomt båtgraver og stammer trolig fra vikingtiden (jf. 4.2.2). En gravhaugene (A107971) like ved smedgraven plasserer han i jernalderen generelt, men denne (nr. 51) inneholder også hesteknokler og en mengde jernnagler (C7815) av forskjellige slag, samt andre jernsaker, bl.a. et skjeformet bor (C7814) (Nicolaysen 1877:127). Slike bor ble brukt til trearbeide i vikingtid (jf. Petersen 1951:227; se også 233 fig. 122) og graven er derfor trolig fra denne perioden. En rundhaug (nr. 14) (A52913) inneholdt diverse graver forskjellige steder i haugen, mange med leirgods, og Nicolaysen mener den stammer fra eldre jernalder (Nicolaysen 1878:260). Det ble imidlertid funnet fragmenter av et kleberkar (C8228) litt over bunnen, samt en separat nedlagt fragmentert spydspiss (C8235) som lå 2,5 fot over bunnen (ibid:245). Kleberkaret her er vanskelig å plassere i en periode, og derfor enten fra førromersk jernalder eller vikingtid. Det at karet og spydspissen befant seg høyere oppe i haugen kan muligens tyde at de er sekundærgraver fra vikingtiden. Jeg har vurdert gravleggelsen som en mulig klebergrav fra vikingtiden (jf. fig. 5.1).

Samlet vurdert er det to områder i Fjære som skiller seg ut i vikingtiden, basert på gravmaterialet. Praktsverdet fra Trålum datert til 800-tallet viser at gården trolig hadde høy sosial status også i vikingtiden, samtidig som den også oppviste kjempehauger fra eldre jernalder. Jeg anser det som en mulighet at også gravfunnene fra Birketveit og Møssevoll egentlig representerer stormenn fra Trålum, ettersom disse gårdene ligger i samme landskapsrom, men ikke oppviser større strukturer fra eldre jernalder. Ettersom havet trolig stod et par meter høyere i vikingtiden enn i dag, har også det området som i dag utgjør Møssevolls gårdsvald ha vært en god del mindre (jf. fig. 1.1 vs. fig. 4.1). Funnene herfra datert til 900-tallet er ikke i like stor grad som funnene fra 800-årene knyttet til høy sosial status.

Figur 4.1: Kart over undersøkelsesområdet som viser gravfunn fra yngre jernalder. Legg merke til at det er *to* punkter med fire gravfunn ved Bringsvær. Figuren viser konsentrasjoner rundt Trålum og på raet innerst i Vikkilen. Ellers er det mer spredning, men mindre konsentrasjoner opptrer ved Dolholt og Molland. Av de fire gravfunnene som er plassert ved Hodnebrog, er også *A4118* fra gården Moi representert. Dette kartet, samt de resterende distribusjonskartene i denne målestokken, viser også min vurdering av de omtrentlige strandlinjene i perioden (jf. 1.2 og 3.2.1) og plasseringen av middelalderkirkene Fjære, Landvik og Øyestad, betegnet med små kors. Kart: Torbjørn Preus Schou.

Figur 4.2: Stedfesting av gravhauger i området innerst i Vikkilen, det jeg betegner som Fjære-området. Her kommer det klart frem at gravfeltene rundt Fjære kirke ligger i samme landskapsrom. Kart: Torbjørn Preus Schou.

Det andre området som fremhever seg med rike gravfunn er det som utgjøres av gårdene på raet over Vikkilen. Funnene fra dette området er som vist i hovedsak tilknyttet 900-tallet. Gravfeltene innenfor de nåværende gårdsgrensene til Sæveli ligger i samme landskapsrom som gravhaugene på Fjære gård, og i nær tilknytning til Fjære kirke. Jeg finner det sannsynlig at alle disse gravhaugene, i alt minst 35 stykker, har tilhørt én gård, sannsynligvis Fjære (jf. fig. 4.2). Dette gjelder muligens også for gravhaugene på Vik, som romlig sett kan tilknyttes deler av Bringsvær. Eiendomsforholdene i dette området har sannsynligvis vært mer komplekse i vikingtiden enn hva dagens gårdsgrenser tilsier. Jeg vil videre i oppgaven betegne dette samlede området som

Fjære-området, ettersom middelalderkirken ligger her, og det innbefatter gårdene Fjære, Sæveli, Spetalen (ingen funn fra yngre jernalder), Bringsvær og Vik. Jeg utelukker likevel ikke at området har omfattet flere gårdsenheter i vikingtiden.

4.3 Gravfunn fra yngre jernalder – Landvik sogn

4.3.1 Dolholt (gnr. 20)

Dolholt ligger i eidet mellom Reddalsvannet og Landvikvannet, rundt 6,5 km sørvest for Fjære kirke og 2 km sørvest for Landvik kirke, og det er registrert 11 gravhauger på gården. En av disse (A23350), undersøkt i 1887, inneholdt et sverd, en øks, en ambolt, en hammer, og fragmenter av en tang, alt av jern, samt tre bryner, restene etter en skålvekt av bronse og et fragmentert bronsebeslag til drikkehorn (C13950-59). Graven er datert til 800-850 (jf. A23350). En annen haug på gården (A23346) skal ifølge en informant inneholdt gjenstander av jern, flere vevlodd av kleber, men disse har ikke blitt tatt vare på (jf. A23346). Jeg er usikker på om skålvekten har vært av den sammenleggbare typen (jf. 4.2.3), og vil derfor følge dateringen til eldre vikingtid. Graven representerer sannsynligvis en stormann, som trolig også har vært tilknyttet ei smie (jf. 4.2.12). Gjenstandene fra den andre haugen er ikke

nødvendigvis fra i vikingtiden, men har pga. tekstilredskapene sannsynligvis tilhørt en kvinne.

To gravfunn fra vikingtiden er også funnet på Eftevig og Jåvold, to gårder langs nordøstre del av Reddalsvannet som begge har blitt utskilt fra Dolholt i senere tid (Tveite 1961:211 ff.). En gravhaug på Eftevig (A33273) ble utgravd i 1903 av grunneier og bestod av (C20373a-f) et sverd (type H – lik R494), en spydspiss (type E - lik R517), to økser (type B – lik R559), et bryne og en kuleformet stein (jf. A33273). Typologien indikerer en gravleggelse i første halvdel av 800-tallet. Graven fra Jåvold (A23389) kan dateres til tiden 900-950 og ble funnet under pløyning. Den inneholdt (C24104a-b) et sverd som (type M – fig. 98) og en spydspiss (type I – fig. 20) (jf. A23389). Disse to gravfunnene kan ha inneholdt flere gjenstander ettersom de ikke er blitt faglig undersøkt, men våpenutrustningen kan være reell. Ettersom sverdtype M er blant de mest alminnelige i landet (jf. Petersen 1919:117), og det at det kun fantes to våpentyper, mener jeg den senere graven trolig er av lavere sosial status enn gravene fra 800-tallet

4.3.2 Hafstad (gnr. 19)

Fra Hafstad stammer to gravfunn fra vikingtiden (jf. UOG). Et spinnehjul av kleber (C34750) (lik fig. 166) ble funnet i en utpløyd haug (A13536), der gårdbrukeren informerer at han kom borti noen heller (jf. A13536). Ifølge UO tilvektskatalog (C5912-5915) stammer et kleberkar, spinnehjul av kleber og to mulige bryner fra en forstyrret yngre jernalders begravelse. Denne begravelsen er sannsynligvis fra vikingtid, pga. kleberkaret beskrives å ha "(...) *den almindelige skaalform (...)*". Gravfunnene representerer to kvinnegraver, men uvisst fra hvilken del av vikingtiden. Klebergraven stammer trolig fra 900-tallet (jf. 5.2) og inneholdt rimeligvis typen R729 (jf. 5.1).

4.3.3 Landvik (gnr. 18)

Landvik gård har gitt navn til sognet og Landvik kirke er fra middelalderen (Låg 1999:385 ff.). Gården skal ha vært eneste gård i området mellom Rore og Landvikvannet, og ikke delt før på 1800-tallet (Tveite 1961:126). Det er imidlertid bare påvist ett gravfunn på gården fra vikingtiden. En sekundærgrav (A43239) i en meget ødelagt gravhaug, undersøkt av Per Haavaldsen, inneholdt et korsformet bisselbeslag (C35859a) av sølv eller forgyllt bronse (lik

R623, men med noe forskjellig dekor). Dette skal være av keltisk type, og er dermed trolig et insulært importfunn (jf. Larsen 1986:113). Et sverd av jern (A33221) skal også ha blitt funnet i sammenheng med en gravhaug, men det er uvisst om dette stammer fra vikingtiden. Det skal ha vært flere gravhauger med funn fra eldre jernalder i området, bl.a. en meget stor haug, men disse ble fjernet i 1910 (jf. A52988).

4.3.4 Molland (gnr. 12)

Gården Molland ligger langs østsiden av Ågreelva. Flere mindre gårder har blitt utskilt fra Molland, som trolig har vært en stor gård (Tveite 1961:78). Fra gården stammer det minst tre gravfunn fra vikingtid (jf. A81387). Det ene (C30504a-c) inneholdt et sverd (type M - fig. 98), en spydspiss (type F - fig. 15) og en øks (type F - fig. 37), alt av jern. Typologisk vurderer jeg denne gravleggelsens datering til etter 900. En annen grav (C30505a-f) ble undersøkt i 1851. Denne inneholdt en ringformet spenne eller beslag av bronse av insulær type, to armringer av bronse (lik fig. 186 og 188), seks glassperler, et spinnehjul av kleber, og et lite skiferbryne. Graven skal ifølge Larsen stamme fra 800-tallet (Larsen 1986:113). Samme år ble også en gravhaug kalt Tinghaugen fra gravfeltet Tingvoll (jf. 6.2.4) undersøkt. Denne inneholdt (C30506a-m) fragmenter av et sverd (type I - fig. 86), to spydspisser (type K - fig. 21/type G - fig. 18), fem økser (to av type E - fig. 34/type E - fig. 35/type G - fig. 38/type H - fig. 39), en smedtang (lik fig. 62), en krok, fire klinknagler, samt noen ubestemmelige fragmenter, alt av jern. Naglene beskrives som (...) *udentvil af et fartøj (...)*" (jf. Nicolaysen 1862-66:246). Gravfunnet inneholder både eldre og yngre våpentyper etter Petersens typologi, og kan ikke plasseres nærmere enn til tiden etter 900. Petersen plasserer også denne på 900-tallet etter tangformen, som eneste av sitt slag etter 900 (Petersen 1951:90).

Det ser ikke ut til at det ble registrert hvorvidt gjenstandene stammet fra flere graver. Det førstnevnte gravfunnet er trolig en mann av høy sosial status, selv om sverdet hans er av en alminnelig type. Det neste funnet er sannsynligvis en gravleggelse av en kvinne av høy sosial status, med både tekstilredskaper og relativt rikt smyksesett i forhold til de andre undersøkte kvinnegravene. For den tredje gravhaugens vedkommende mener jeg, basert på det høye antallet økser og spyd, at det utvilsomt må være snakk om flere gravleggelser. At den inneholder våpen av yngre og eldre form understøtter dette. Det er imidlertid ikke mulig

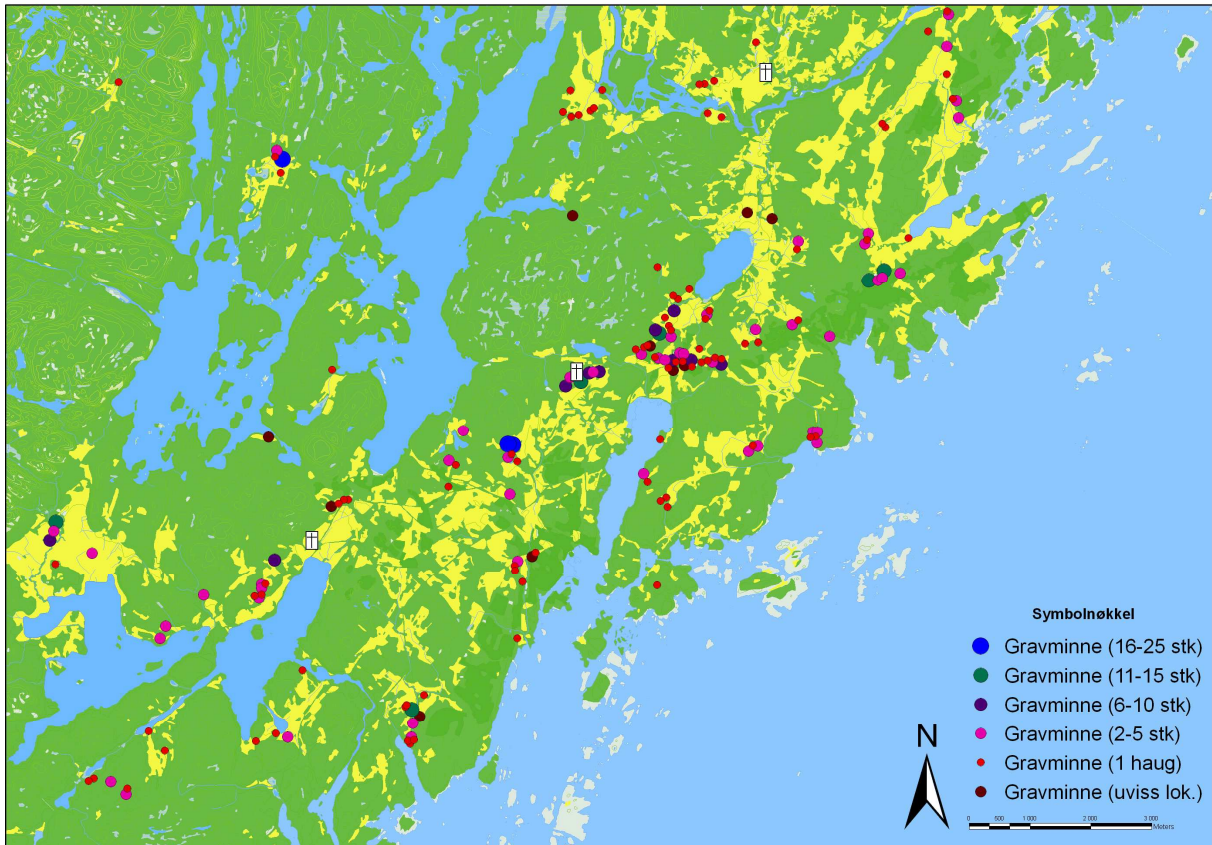
for meg å skille ut hvor mange det gjelder, og jeg vil derfor regne den som minst én grav. Den er trolig en båtgrav for en mann av meget høy sosial status, med smedverktøy og full våpenutrustning (jf. 4.2.12).

I Landvik står altså to gårder frem med rikt gravmateriale fra vikingtiden. Dolholtfunnene fra 800-tallet representerer trolig gravleggelser av høyeste sosiale status i bygda, mens de senere gravleggelsene er noe mer beskjedne. Derimot ser Molland ut til å være bosted for aktører i det øvre samfunnssjiktet på 900-tallet, ettersom den oppviser to graver med full våpenutrustning, samt flere våpengraver. Landvik og Hafstad er det noe vanskeligere å plassere i tid, men har ikke like rike gravfunn som de andre to gårdene.

4.4 Foreløpige vurderinger

Det kan argumenteres for at Nicolaysens og Winthers arbeider i Fjære sogn har gjort at funnmateriale herfra er overrepresentert i Agder, med hele 43 gravfunn fra vikingtiden mot totalt 10 gravfunn fra yngre jernalder generelt i Landvik (jf. fig. 4.1). Dersom man kartlegger gravhaugene i området (jf. fig. 4.3), går det imidlertid klart frem at de samme områdene som oppviser mange og rike funn fra vikingtiden, også oppviser konsentrasjoner av gravhauger fra jern- alderen generelt. Mange av disse er også undersøkt (jf. Nicolaysen 1876; 1876; 1878; Winther 1881; Skjelsvik 1954; samt diverse Askeladden ID) og har inneholdt funn fra eldre jernalder. Derfor anser jeg gravmaterialet jeg har presentert i dette kapittelet som representativt for den romlige distribusjonen av vikingtidens gravleggelser, og ikke basert på tilfeldige utvalg.

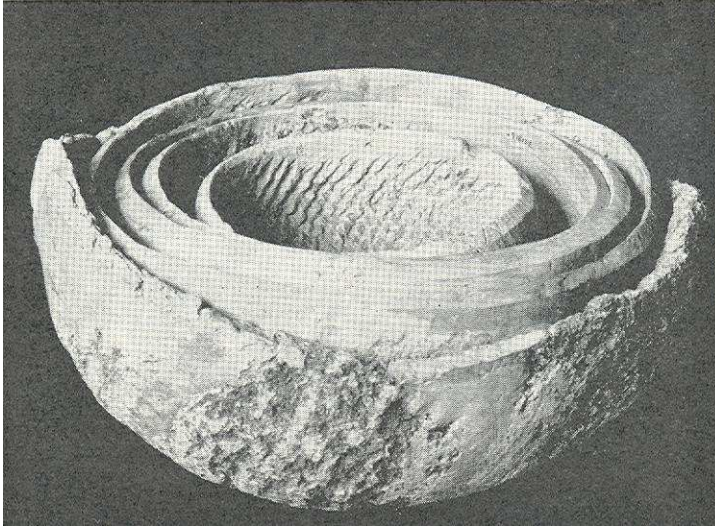
Ut fra gravene og gravinventaret virker det som det foregikk en utvikling og forskyvning i sosiale og økonomiske forhold fra 800-tallet til 900-tallet i området. Fra tilstedeværelsen av flere sentrale gårder i eldre vikingtid, ser det ut til at Fjære-området og gården Molland tilegnet seg en forrang i forhold til de andre gårdene i henholdsvis Fjære og Landvik sogn. Særlig Fjære-området oppviser mange rike funn, med flere graver som inneholder vektutstyr og én rik smedgrav, samt mange klebergraver.

Figur 4.3: Kartet viser den romlige fordelingen av gravhauger i undersøkelsesområdet. Hvert punkt representerer en samling gravminner eller en enkeltstående gravhaug. Gravminner som ikke lenger finnes, men er belagt i historiske kilder, er markert med brunt punkt omtrentlig der gravhaugene skal ha vært. Av figuren kommer konsentrasjoner av gravhauger klart frem, og det romlige mønsteret samsvarer i stor grad med distribusjonen av gravfunn fra yngre jernalder i området. Funnfordelingen presentert i 4.2 og 4.3 er derfor trolig representativ for vikingtidens gravleggelser. Kart: Torbjørn Preus Schou.

4.5 Løsfunn

Løsfunnene fra området som kan stamme fra vikingtiden vil jeg også kort nevne i denne oversikten. De omfatter en del klebergjenstander, nærmere bestemt et spinnehjul (**C30227**), et vevlodd (**C23864**), en morter (jf. *A4107*) og en mulig kole (tranlampe) (jf. *A43303*), de to siste uten museumsnummer. Den mulige kolen med sin ovale form kan også være en liten variant av kartypen R730, men den skal være grovt hugget. Et nesten helt kleberkar av vikingtidstype (uten museumsnummer) ble funnet på gården Konnestad i 50-årene i forbindelse med grøfting. Fragmentene skal fortsatt være oppbevart på gården (Aanby 1998b:277). Et kleberkar (**C22848a-c**) av én instans datert til vikingtid (jf. UOG), men sen vikingtid-middelalder i tidligere litteratur (jf. Petersen 1951:357; Lossius 1977:51), innkam sammen med fragmenter fra et annet kleberkar og en jernlinhekle. Disse skal ha blitt funnet i nærheten

Figur 4.4: Sett med fem kleberkar av type R729 funnet på Hafstad (**C21813**). Karene er hogget ut, men ikke ferdigpusset og klar for bruk (jf. 5.4). Det midterste kleberkaret har et steinhoggermerke innrisset i randen. Bilde hentet fra Skjølvold 1961, s. 21.

hadde et steinhoggermerke på randen (Skjølvold 1961:20;100). Dette funnet vil utgjøre et sentralt element i diskusjonen rundt klebervirksomheten (jf. 5.4). Andre løsfunn (**A3742**) fra samme gård innbefatter tre karskår, et håndtak fra kar og et spinnehjul av kleber, samt 3,7 kg skifer- og kvartsittbryner og fire ravstykker (**C34080ac-ak**) funnet på et jorde før 1905, men innkommet ved Jan Henning Larsen. Løsfunne vikingtidsvåpen fra området innbefatter to spydspisser (**C21209**; **C23410**), en øks (**C35283**), og et sverdhjalt av bronse (**C10551**) (type Q – jf. Petersen 1919:127), sistnevnte typologisk datert til 900-tallet. Disse stammer trolig fra gravkontekster, men jeg har ikke vurdert dem slik i min gjennomgang siden de er usikre. Sverdhjaltet ble funnet på Fevik og er interessant siden det stammer fra et praktsverd og dermed har tilhørt en velstående mann. To praktsverd er dermed funnet i omtrent samme område (jf. 4.2.11).

En fragmentert stokkebåt ble funnet i 1915 helt nordøst i Reddalsvannet ved Dolholt (jf. **A53002**). Den er ikke ivaretatt, men skal ha vært rundt 5 m lang og 1 m bred. Det er uvisst til hvilken periode denne skal henføres, men stokkebåter ble bl.a. brukt i vikingtiden og middelalderen (jf. Østmo & Hedeager 2005:362). Jeg vil i denne sammenheng nevne noen funn fra min egen befarings på stedet. Nær oset av Dolholtbekken som renner ut nordøst i Reddalsvannet, fant jeg ganske store mengder østersskjell, kuskjell og kamskjell konsentrert på et lite område (rundt 5-10 m²). Jeg fant også en mengde kompakte klumper av en seig, grå

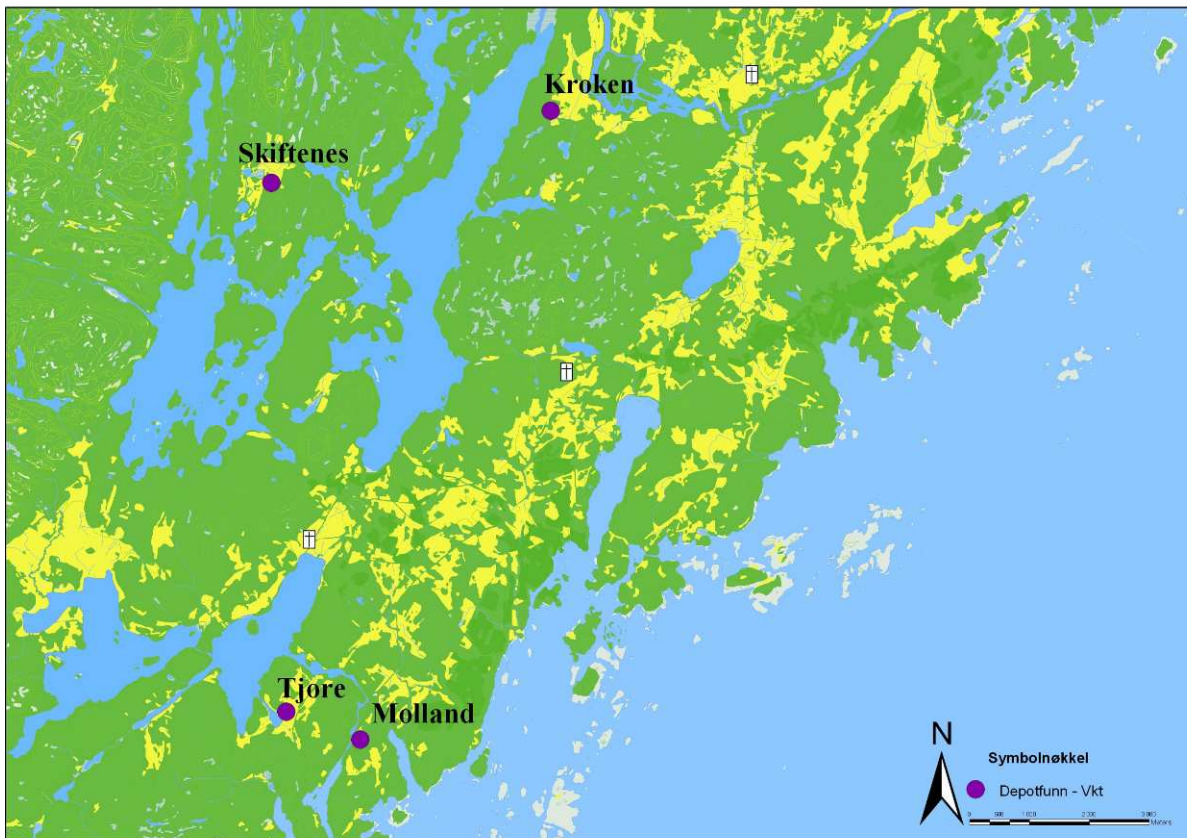
av Grimstad, uten nærmere funnopplysninger. Et kleberkar av typen R728 funnet ved Hesnesund, er dekorert med fiskebeinsmønster på håndtaket (jf. **A61370**). Det viktigste funnet i sammenheng med klebervirksomhet er imidlertid de fem kleberkarene av type R729 (**C21813a-e**), som ble funnet på Hafstad (**A52992** – jf. fig. 4.4).

Karene stod inni hverandre som et sett, praktisk anlagt for oppbevaring eller transport og et av dem

masse innenfor samme område i bekken, en beskrivelse som passer presis for kleberavfall som har ligget i sur myrjord og dermed gått i oppløsning (jf. Vangstad 2003:18). Hvorvidt dette stammer fra et produksjonsområde for kleberkar, hvor skjellene representerer deler av dietten for arbeidet med kleberen og klumpene representerer kleberavfall, er selvsagt ikke sikkert. Jeg vil imidlertid komme tilbake til at det er et påfallende funn (jf. 4.5.1 og fig. 5.5).

4.6 Depoter av edelmetall

Bortsett fra mynter i gravfunn er det i området i fire tilfeller funnet edelmetall som kan dateres til vikingtiden, tre i Landvik og ett i Fjære. Alle kommer fra mindre sentrale områder i forhold gravfeltene (jf. fig. 4.5), og vil inngå i analysen i forhold til bruken av sølv som betalingsmidler (jf. 7.3). Funnet fra Fjære (A4136) kommer fra gården Kroken, som ligger der Nidelva svinger mot øst før Rygenefossen, og er trolig etter navnets bestemte form å dømme en yngre gård. Her ble det i 1862 under en helle funnet (C2929-31) et frankisk

Figur 4.5: Funnsteder for depoter av edelmetall i undersøkelsesområdet. Som kartet viser stammer alle fra perifere områder i Fjære eller Landvik. Depotet fra Tjøre er ikke nøyaktig stedfestet, og kan ha blitt funnet på et mer uveisomt sted enn der jeg har plassert det på kartet (midt på gården). Kart: Torbjørn Preus Schou.

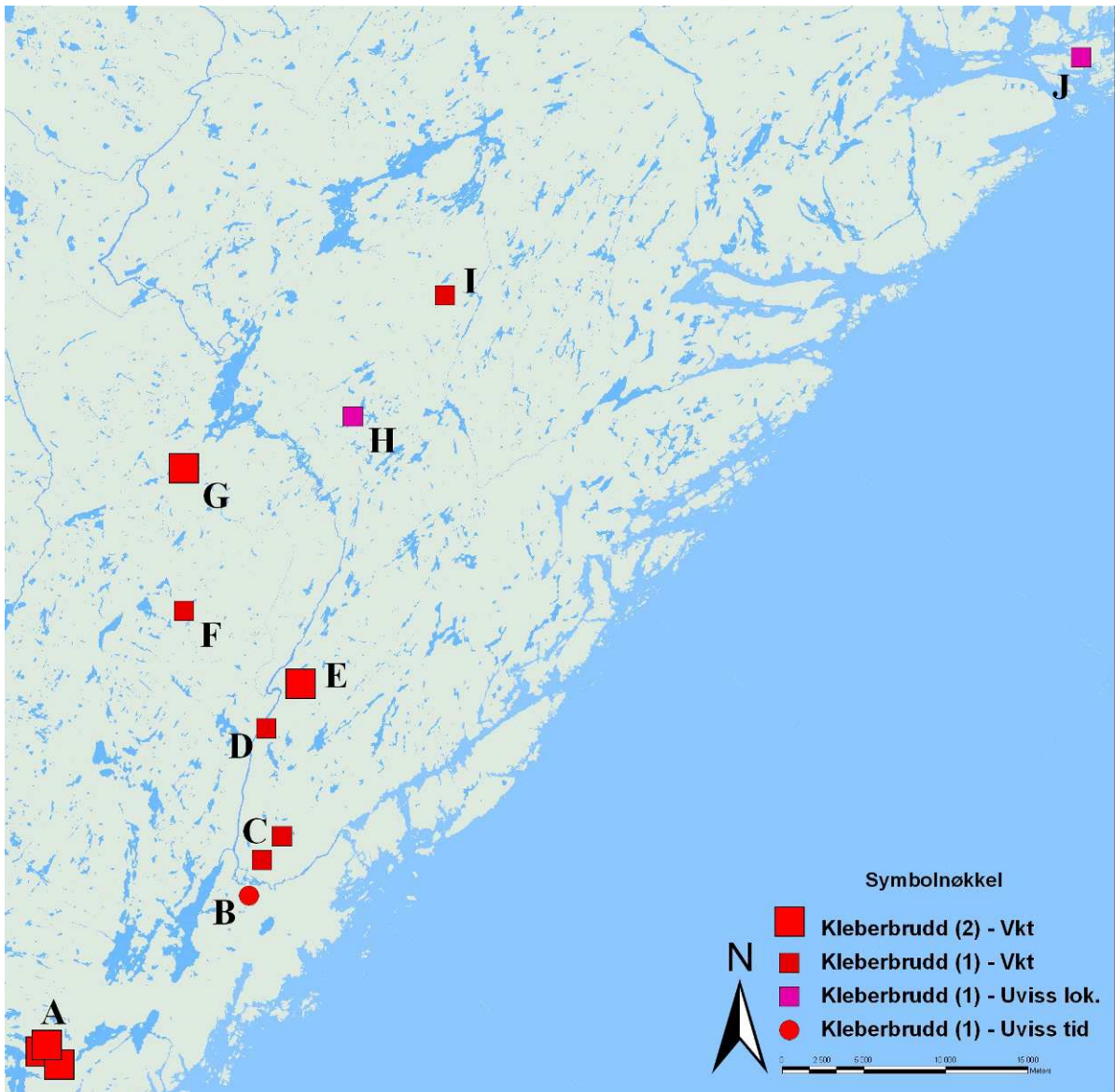
sølvkors, en insulær sølvspenne, 220 perler av glass, kvarts og agat, hvorav 50-60 av dem var belagt med gull- eller sølvfolie (jf. Aanby 1998a:62), samt en kufisk mynt preget i 782-83 som har blitt brukt som hengesmykke. En armring skal også ha tilhørt funnet, men den ble ikke sendt inn. Funnet er i UOG datert til 800-900, men Grieg daterer det til 900-tallet (Grieg 1929:204). På gården Skiftenes (A33310), som ligger for seg selv i nordøstre hjørne av Syndle, ble det i 1939 på et jorde funnet to armringer av sølv innpakket i never (C26673a-c). På gården Tjore, på vestsida av Ågreelva, ble det i 1870-årene funnet en armring av sølv, datert til 900-tallet (ibid:238). Funnene representerer trolig depoter av edelmetall, skjult i jorda av diverse grunner (jf. Grieg 1929:289 ff.).

Et depot av edelmetall som imidlertid setter disse i skyggen er det kjente funnet (C36000a-cc) fra Lia i Molland (A52973) funnet i 1981, kalt Slemmedalskatten (jf. Blindheim 1982). Jeg vil forøvrig heretter betegne dette funnet som depotet fra Molland, for å klargjøre hvilken gård det trolig stammer fra. Det inneholdt over 2,1 kg sølv og 291 g gull da det ble funnet, og er per dags dato det nest største sølvdepotet fra vikingtiden funnet i Norge (Åsen 1999:28), bare under 150 g mindre enn depotet fra Hoen (jf. Grieg 1929:190). Vuludepotet fra Malvik i Sør-Trøndelag, funnet i 1862, hadde en større samlet vekt (2504 g) enn depotet fra Molland, men ca. 50 g mindre sølv (jf. Grieg 1929:256). Gullgjenstandene i depotet innbefattet fire armringer, en fingerring, en spiralring, en medaljong, ett lite kors, og ett stykke hakkegull. Av sølvgjenstander fantes 15 arm- og halsringer, fire forgylte ovale beslag, tre knopper fra en stor ringspenne, samt fire kufiske og én anglosaksisk mynt (Blindheim 1982:5 ff.). Dateringen av myntene gir nedleggelsen av dette depotet en *terminus post quem* på 915/920 (Skaare 1982:39). Spesielt interessant for problemstillingen er de tre sølvknoppene, som viser tegn til skarpe kutt der den manglende ringen skulle ha vært. Dette indikerer at mesteparten av ringen har blitt benyttet som hakkesølv, og bare de tre knoppene er igjen (Blindheim 1982:8). Funnet tyder igjen på at Molland stod i en særstilling i Landvik på 900-tallet.

4.7 Kleberbrudd i regionen

Min hypotese er som nevnt at det er handel og produksjon av kleberkar i vikingtiden som var en av årsakene til at undersøkelsesområdet oppviser bl.a. ansamlinger av vektutstyr og særlig rike gravfunn fra perioden. Kleberbrudd er imidlertid allokativer ressurser som bare har vært

tilgjengelig for utnyttelse for folk som befant seg i nærområdet. Det finnes ingen kjente brudd i Fjære eller Landvik som viser spor etter forhistorisk klebervirksomhet, og jeg vil derfor utvide perspektivet til et regionalt plan for å vise hvordan lokaliseringen kan ha strukturert virksomheten. Tilgang til kleberkar var avhengig av romlig tilknytning til distribusjonslinjene og transporten strukturert av topografiske forhold. Derfor ble trolig mesteparten av karproduksjonen fra bruddene i Aust-Agder opp til Nelaug i Åmli distribuert til forbrukere gjennom undersøkelsesområdet etter de topografiske forhold og naturlige ferdselslinjer. Dette

Figur 4.6: Kart over kjente kleberbrudd i regionen. Bokstavene ved punktene tilsvarer referanser i teksten. Bruddene av uviss lokalisering er plassert omtrentlig der de skal befinne seg. Det kommer klart frem av figuren at de fleste bruddene ligger i nær tilknytning til Nidelva, mens Hisåsenbruddene (A) ligger nær Reddalsvannet. Bruddet på Østre Myre (I) og Skåtøy (J), ligger mer isolert i forhold til de øvrige bruddene. Se også fig. 5.4 for de potensielle rutene for frakt av produksjon fra bruddene. Kart: Torbjørn Preus Schou.

vil jeg imidlertid komme tilbake til i senere kapitler (jf. kapittel 5 og 6). Bruddene jeg nevner i dette avsnittet (jf. fig. 4.6) oppviser klare spor etter forhistorisk drift (bortsett fra Tøra – jf. 4.7.2), og noen av dem kan muligens også ha blitt utnyttet etter vikingtiden.

4.7.1 Hisåsenbruddene (fig. 4.6 – A)

Hisåsen er heia mellom Reddalsvannet i Landvik og Grimevannet i Lillesand. Her ble det i forbindelse med en gårdsgrensefesting i 1860-årene påvist et kleberbrudd (Nicolaysen 1876:232). Bruddet ble undersøkt av Arne Skjølvold og viser spor etter ekstensiv drift i vikingtiden med store avfallshauger (Skjølvold 1961:64). Etter Skjølvolds befaring ble det påvist ytterligere fem brudd med samme type virksomhet (Låg 1999:132). Alle bruddene (A70891, A58359, A31591, A41605, A42726, A21746) har kartufter som ennå sitter igjen i veggen, og det er funnet både emner i hundretall, halvferdige kar og rester etter ødelagte kar i avfallshaugene (f.eks. **C12292** og **C37711**). Fra bruddene er det 1-2 km til Reddalsvannet,

Figur 4.7: Fragmenter av en hulvei som kommer fra de sørligste bruddene på Hisåsen og går ned mot Olstadtjønnna. Hulveien har trolig oppstått ved gjentagende bruk av en fraktrute for produkter fra bruddene. Foto: Torbjørn Preus Schou.

avhengig av hvilket brudd det gjelder. Topografisk sett er en i utgangspunktet alternativ rute den litt lengre ruten (2-3 km) ned til Kaldvellfjorden nordøst for Lillesand. Da jeg foretok befaring av området fant jeg imidlertid rester etter en hulvei (jf. fig. 4.7) som gikk fra området som ligger rundt to av bruddene (A42726 og A41605), ned en liten bekkedal og ned til Olstadtjønnna like vest for Reddalsvannet. Ved bredden av tjernet i enden av hulveien lå

det en unaturlig terrengformasjon, formet som et dypt semiamfi med flat bunn og nærmest så ut som en slags plattform. Jeg anser dette som en plass som kan ha sammenheng med klebervirksomheten for omlasting av kleberkar over i små båter. Hulveien har utvilsomt sammenheng med klebervirksomheten, og indikerer at frakt fra bruddene var rettet østover mot Landvik. Ved bekkeoset fant jeg flere store østers, kamskjell og kuskjell, slik jeg også gjorde ved Dolholt (jf. 4.5). Jeg fant imidlertid ingen spor av skjell andre steder rundt tjernet eller i bekken som forbinder det med Reddalsvannet. Dette tyder på at de heller stammer fra menneskelig aktivitet enn at de representerer gammel havbunn, som ellers hadde vært den mest plausible forklaringen. Dette understøtter en forbindelse til klebervirksomheten.

4.7.2 Tøra (fig. 4.6 – B)

Bruddet på Tøra (A61397) er det eneste i Fjære eller Landvik. Det ligger på heia 2,5 km øst for Rore og rundt 850 m sør for Nidelva, og oppviser ingen tegn til forhistorisk utnyttelse. Kleberen er også av meget dårlig kvalitet. Den lille avfallshaugen tyder på at noe større drift ikke har funnet sted (jf. A61397). Jeg vil derfor ikke benytte meg av dette bruddet i min analyse, men nevnes ettersom det er et kjent kleberbrudd i regionen.

4.7.3 Øyestadbruddene (fig. 4.6 – C)

Øyestad sogn har kleberbrudd på to lokaliteter, Gjennestad og Øyestad. Førstnevnte (jf. A22429) ligger på heia og er omgitt av store avfallshauger. Hakkespor på kleberavfall og huggespor i berget tyder på drift i yngre jernalder, men det ble også utvunnet kleber her ved sprengning på 1700-1800-tallet. Bruddet ligger langs en gammel vei mellom Løddesøl og Gjennestad, rundt 2,5 km fra Nidelva. På Øyestad prestegård ligger det fire separate bruddområder (jf. A80573), under 1 km fra Nidelva like ovenfor Rygenefossen (Skjølsvold 1961:62 f.). Minst tre av disse har spor etter forhistorisk drift av "*betydelige dimensjoner*" (ibid:62), med flere kartufter sittende i veggen og større avfallshauger. Et karemne er også funnet i nærheten. Det siste bruddområdet oppviser imidlertid bare drift på 1800-tallet. Ettersom avstanden til elva er såpass kort, har transport av kleberprodukter trolig ikke vært forbundet med større vanskeligheter. Fra Gjennestadbruddet har det imidlertid vært noe mer strevsomt å frakte kar. Det er mulig at den forhistoriske driften her var ubetydelig, og at avfallshaugene stammer fra nyere utvinning.

4.7.4 Blakstadbruddene (fig. 4.6 – D og E)

Blakstadbygda i Froland kommune ligger der Nidelva gjør en S-sving, rundt 9,5 km fra innseilingen til Rore. På gården Horv under 1 km øst for Nidelva ligger to separate kleberbrudd (A12022 og A76449, jf. fig. 4.6 – E). Det ene viser ingen spor etter drift i berget, men en større avfallshaug med store og små kleberbiter, noen med hakkespor, tyder på tidligere utnyttelse. På en løs blokk med huggespor finnes en kartuft. Ved det andre bruddet er det blitt foretatt prøvestikk som påviste et karemne i berget. Prøvestikk i avfallshaugen, som er relativt stor, påviste store og små kleberbiter, hvorav to er sendt inn til UO (C36659). Grunneierne har gjort en mengde løsfunn rundt bruddene, bl.a. et skaftkar (R728) fra vikingtiden (C36558a) og et skaftkaremne, samt pløyet opp flere kleberfragmenter. Det tredje bruddet (A12028, jf. fig. 4.6 – D) ligger i nedre Blakstad, snaue 300 m fra Nidelva, og er delvis gjenfylt. Ved dette bruddet ligger en moderat avfallshaug, og ifølge grunneieren så han flere karemner i berget før det ble gjenfylt. Avfallet og berget har hakkespor etter meisel, og i ei nærliggende myr skal ha vært sett kleberstein. En liten spade eller øse av tre, nå tapt, skal på 1930-tallet være funnet i bruddet. De to første bruddene har utvilsomt vært utnyttet i vikingtiden, basert på kartypene som er funnet her. Det siste har trolig også blitt utvunnet i perioden, men i mindre målestokk. Frakt av produkter fra virksomheten har vært relativt enkel nedover Nidelva.

4.7.5 Brattelandsåsen (fig. 4.6 – F)

Bruddet på Brattelandsåsen (A79962), også kalt Tussestua, ligger ganske isolert på Frolandsheia rundt 6 km nordvest for Blakstad (jf. Skjølvold 1961:62). Hula er full av hakkespor og har 11 kartufter i størrelsen 37-48 cm, men det finnes også flere kartufter på berget utenfor. Bruddet har vært arbeidet på i nyere tid, men har også vært utnyttet i forhistorien. En sirkelformet avfallshaug med diameter på 3-4 m ligger foran hula. Transport fra dette bruddet har sannsynligvis gått ned Åselva fra Brattelandsvann til Uvann, og langs dette vannet og Frolandselva til Trevann som er forbundet med Nidelva. Kleberen i bruddet skal imidlertid være av ganske dårlig kvalitet, med mye glimmer (jf. Skjølvold 1961:62). Det skal til sigende ha blitt funnet et guttehode og et mannshode av kleberstein av uviss alder ved bruddet, men disse er tapt. Lokale informanter kan også huske at det har ligget "fater" oppe i

bruddet (jf. A79962). I utgangspunktet kan det virke som bruddet har vært utnyttet av folk på gårdene rundt til personlig bruk, ettersom kvaliteten på kleberen er såpass dårlig. Fra Frolandselva ved Frolands verk er det imidlertid kjent fire utsøkte kar trolig satt til bløt for pussing (jf. 5.4.1), hvor tre av dem skal være funnet samlet. Dersom disse stammer fra Brattelandsåsen, er det dermed mulig at den gjenværende kleberen i bruddet er av dårligere kvalitet enn kleberen som allerede er utvunnet.

4.7.6 Sparsås (fig. 4.6 – G)

På Sparsås i Åmli snaue 2 km fra Nelaugs sørvestre hjørne ligger to store brudd på et sted med det lokale navnet Grytefjellet (jf. A31773). Disse har 40 m avstand mellom seg, og har ifølge Skjølvold spesielt store avfallshauger, som påpeker at en stor mengde kleber må ha vært utvunnet her (Skjølvold 1961:60). Bergveggene har flere kartufter, delvis uthogde gryter og meiselspor, og rundt bruddene ligger også karemner og større avfallsbiter. Foran bruddflaten ligger en fordypning med diameter 10-11 m og dybde fra 1,5-5 m som trolig er en avfallshaug. Sparsås ligger ganske alene i forhold til de andre registrerte bruddene langs Nidelva, men har via Nelaug og Nidelva hatt gode fraktmuligheter mot Fjære. En alternativ transportrute er ferdselsveien over heia mellom Nelaug og Topdalselva, og aktørene som virket i Sparsås kan dermed ha vært mindre avhengig av Fjære for distribusjon til områder nord- og vestover i fylket.

4.7.7 Austre Vimme (fig. 4.6 – H)

Et kleberbrudd som ikke er registrert i Askeladden, men nevnes av Skjølvold (1979), ligger rundt 2 km øst for gården Austre Vimme i Åmli. Forholdene rundt bruddet tyder på et meget stort driftsomfang, med en arbeidsflate på ca. 40 m i lengde og 6 m i høyden og avfallsmassene på 50 x 20 m med en opprinnelig høyde på rundt 8 m. Profilen på avfallshaugen skal ha hatt tre separate lag med mørke striper imellom, som antagelig representerer tre faser av virksomheten. Innsendte gjenstander fra bruddet (C33430 og C36713a-c) inkluderer flere karemner fra vikingtiden (R729), samt andre kleberfragmenter og en vikingtids jerncelt (lik [fig. 97](#)). Andre gjenstander av kleber, hovedsaklig karemner, skal også finnes på gårdene i nærheten. Virksomheten kan ha foregått utover i middelalderen, men det er lite trolig at det har vært drevet utvinning her i nyere tid (Skjølvold 1979:165 ff.). Transporten

kan ha vært rettet både mot Nidelva og østover, men den var trolig rettet mot elva. Topografisk sett ville dette ha vært minst arbeidskrevende, ettersom man i stor grad kan ha benyttet seg av vanntransport. En liten elv som renner fra gården og ut i Nidelva kalles Grytebekken, noe som understøtter at transporten gikk denne veien. Selv om Oluf Rygh mener at elver med dette navnet kommer fra ordet *grjót*, som betyr stein (Rygh 1971:83), er det påfallende at elva har dette navnet. Forøvrig er det ingen motsetning mellom *grjót* og kleberkar, snarere tvert imot (jf. Skjølsvold 1961:5; Vangstad 2003:124).

4.7.8 Øvrige brudd (fig. 4.6 – I og J)

Jeg kort vil nevne to brudd i regionen som er mer perifere i forhold til problemstillingen, ettersom Nidelva ikke i like stor grad strukturerer transport av produkter herfra. Et relativt stort brudd er kjent fra Østre Myre i Vegårshei (A22393, jf. fig. 4.6 – I). Bruddet skal være opptil 7 m dypt og ha inneholdt flere emner og kar (bl.a. C37712), samt treklubber og trestiger som kan knyttes til en ganske omfattende virksomhet (Skjølsvold 1961:57 ff.). En eventuell frakt fra bruddet mot Nidelva må ha vært veldig arbeidskrevende, og karene herfra har trolig heller vært beregnet for lokalt bruk eller distribuert til forbrukere i den østligste delen av fylket.

På Skåtøy utenfor Kragerø ligger et kleberbrudd som ikke er registrert i Askeladden (jf. fig. 4.6 – J). Bruddet er i geografisk forstand det nærmeste bruddet til Kaupang. Gutorm Gjessing undersøkte det i 1943, da det like før hadde blitt funnet syv emner og uferdige kar ved bruddet, men mente med sikkerhet at det ikke fantes avfallshauger her (ibid:56). Virksomheten ser altså ut til å ha vært for lokalt forbruk. Et kar med steinhoggermerke (jf. 5.4.1) stammer imidlertid herfra, noe som kan tyde på at forholdene har vært noe mer komplekse enn hva Gjessings beretninger tilsier. Jeg finner det usannsynlig at det ikke skulle finnes noen avfallshaug overhodet, ettersom det tydeligvis har vært en *viss* virksomhet her. Bruddet kan imidlertid ikke romlig knyttes direkte til undersøkelsesområdet.

Jeg har i dette kapitlet presentert det empiriske grunnlaget for denne undersøkelsen. Et sentralt tema er handel og produksjon av kleberkar. Jeg har derfor tilnærmet meg det arkeologiske materialet og kulturminnene fra et slikt perspektiv, hvor gravfunn og depoter kan bidra med å belyse forhold som handel og organisasjon. Siden oppgaven har fokus på

vikingtiden, har jeg også vært opptatt med å få frem variasjoner innen perioden, og har dessuten i tvilstilfeller behandlet materiale som kan stamme fra yngre jernalder generelt eller middelalderen. I neste kapittel skal jeg behandle vikingtidens klebervirksomhet spesielt og knytte den opp til det arkeologiske materialet som er blitt presentert her.

Kapittel 5 – Klebervirksomheten i vikingtiden

Jeg vil i dette kapittelet ta for meg ulike aspekter knyttet til klebervirksomheten i perioden, både kleberproduktene i seg selv og produksjon og distribusjon av dem. Jeg vil også knytte dette opp til det arkeologiske materialet fra mitt eget område, og det skal danne grunnlag for den videre analysen.

5.1 Kleberstein i arkeologisk sammenheng

Mellom førromersk jernalder og vikingtiden finnes ingen sikre daterte kleberkar. Karene fra den mellomliggende perioden stammer enten fra uvisst kontekst eller er reklassifisert som keramikk (Pilø 1990; Skjølsvold 1961:12 vs. UOG C2871). Kleberkar ble fortsatt produsert og benyttet i norsk middelalder, men fra rundt år 1000 dukket nye typer opp. De senere karene er helst spannformede, men det er en mulighet for at den bolleformede typen (R729) forekommer fra vikingtidens begynnelse til sen middelalder. Typen er imidlertid ikke påvist i perioden ca. 1000-1150 (Lossius 1977:50). Klebergjenstander som fiskesøkker og vevlodd forekommer gjennom hele jernalderen og middelalderen, men uten særlig typologisk variasjon (Skjølsvold 1961:95; Lossius 1977:55 f.). Typologien og den kronologiske avgrensningen av kar fra vikingtiden gjør at jeg konsentrerer meg om produksjon og distribusjon av kleberkar, og ikke behandler andre produkter av kleber.

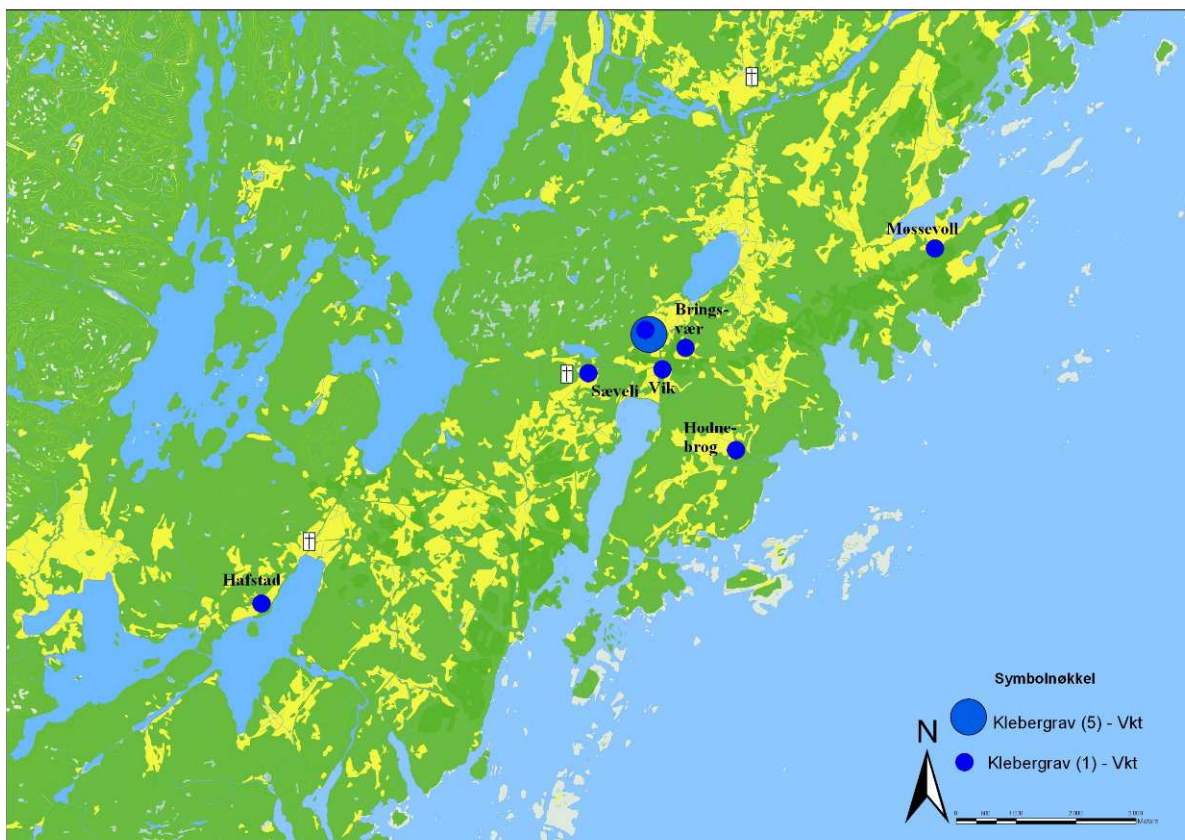
Karproduksjonen i vikingtiden karakteriserer Skjølsvold som en industri (Skjølsvold 1961:12). Produksjonen synes å ha vært så omfattende at forråds- og kokekar fra norsk vikingtid nesten utelukkende er laget av kleber, selv om noen kar rimeligvis har vært laget av jern og tre. Lokale keramikkproduksjon ser dermed ut til å ha blitt helt utkonkurrert her til lands (Petersen 1951:380; Lossius 1977:13). Kleberkar har forøvrig flere funksjonelle fordeler i forhold til kar av keramikk: De leder og holder bedre på varme, farge og smak, tåler større varme og knuser ikke så lett som keramiske beholdere (Skjølsvold 1961:14), og har også en god evne til å holde på kulde (Vangstad 2003:63). Dette bidro trolig til at alle samfunnslag i det norske området i vikingtid foretrakk kar av kleber. Jeg vil derfor gå ut fra at stort sett alle hushold hadde et varierende antall kleberkar i sine husgeråd.

Vikingtidens kar kommer som nevnt (jf. 2.5) i typene R728-30, og finnes i varierende størrelse (Petersen 1951:352). Ved overgangen til middelalder dukker en form Lossius kaller type C opp (Lossius 1977:53), men denne er ikke representert i mitt materiale. Den langt vanligste kartypen er den bolleformede R729, kjent på landsbasis fra nærmere 500 eksemplarer (Risbøl 1994:122). Typen har få eller ingen detaljer ved seg, selv om den i mange tilfeller er utstyrt med jernhank (Skjølsvold 1961:20), trolig en konsekvens av standardisert masseproduksjon (Lossius 1977:13). Skaftkaret R728 er kjent fra rundt 75 eksemplarer i Norge. Begge disse typene forekommer gjennom hele vikingtiden. Av daterbare kar er det imidlertid langt flere karfunn fra 900-tall enn 800-årene, med 157 mot 25 av R729 og 13 mot 3 av R728 (Skjølsvold 1961:29). Selv om disse tallene stammer fra noe eldre litteratur, er trolig forholdstallet relativt uendret frem til idag. Den traufomedede typen R730 er kjent fra bare åtte eksemplarer, alle fra 900-tallet (Petersen 1951:362; Risbøl 1994:122). Syv av disse er funnet på Østlandet og ett i Sogn (Skjølsvold 1961:26). Disse forholdstallene er trolig også representative for mitt materiale. Det virker som den vanligste kartypen er R729, og kar med rester etter jernhank rimeligvis av denne typen (**C7856** og **C8265**) Skaftkaret R728 er representert, men i langt færre eksemplarer. Type R730 er bare representert av ett tvilsomt tilfelle - den løsfunne kolen.

5.2 Kleberkar fra gravfunn

Daterbare kleberkar stammer i Norge hovedsaklig fra gravfunn. Jan Petersen nevner ikke spesifikt hvordan han har datert karene, men det antydes at tilknytning til gravgods er den gjennomgående metoden (jf. Petersen 1951:361 f.). Dette tyder på at bruken av kar som gravgaver økte betraktelig på 900-tallet i forhold til eldre vikingtid. Risbøl har gjennomgått kleberkarmaterialet i Skandinavia og bekreftet her en slik kronologisk distribusjon av kleberkar funnet i gravkontekst. Av de 294 norske klebergravene han behandlet var bare 34 fra tiden 800-875, 29 fra 875-925 og hele 130 fra 925-1050, mens 101 graver kunne ikke dateres nærmere innen vikingtiden (Risbøl 1994:130 f.). I Kaupang-undersøkelsen er dette forholdet benyttet til å plassere alle kar med usikker datering til 900-tallet. Argumentet er at de fire karene fra graver med gjenstander fra 800-tallet er usikre (Skre 2007:80 f.). Jeg vil forøvrig påpeke her at Risbøls eneste klebergrav i Aust-Agder fra vikingtidens eldste periode, er en gravhaug fra Lieng i Øyestad (*sic*). Ifølge funnbeskrivelsen presiseres det

imidlertid at karet *ikke* stammer fra graven (jf. **C22664**). Risbøls hypotese er at kleberkar som gravgods trolig hadde et statusaspekt, fordi mange mannsgraver av høy status inneholder kleberkar. Det kan bety at gravleggelse med slike kar har andre assosiasjoner enn karet som eierobjekt, muligens som et symbol på den dødes tilknytning til produksjon eller handel med kleberprodukter. For å styrke dette argumentet viser Risbøl til at hele 294 av 303 skandinaviske graver med kleberkar stammer fra området som utgjorde Norge i middelalderen, mens Sverige og Danmark bare har henholdsvis seks og tre klebergraver (Risbøl 1994:133 f.). Kjønnsmessig fordeling av kleberkar som gravgods viser imidlertid en viss prosentvis overvekt av kvinnegraver (Petersen 1951:362), men statusaspektet er ikke like tydelig her (Risbøl 1994:133).

Figur 5.1: Graver funnet i undersøkelsesområdet som inneholdt fragmenter av et kleberkar. Den store sirkelen ved Bringsvær indikerer fem klebergraver, mens den øvrige romlige fordelingen består av enkeltgraver. Konsentrasjonen i Fjære-området er tydelig. Bringsvær alene oppviser syv klebergraver. Graven plassert på Vik er noe usikker som klebergrav (jf. 4.2.12). Kart: Torbjørn Preus Schou.

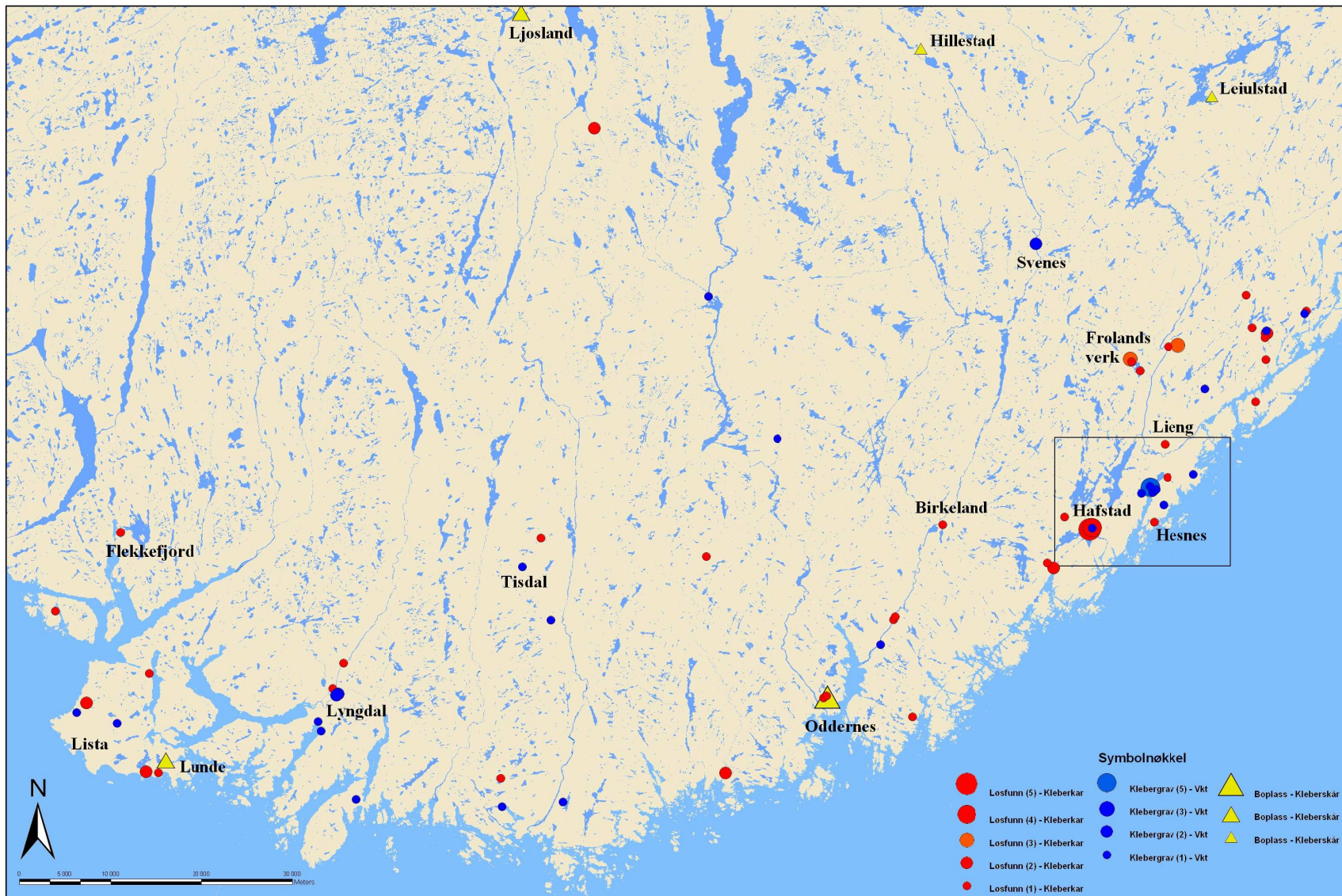
Fra mitt undersøkelsesområde finnes kun kleberkar i gravleggelser fra 900-tallet, slik forholdet er landsbasis, selv om bare tre av dem kan dateres etter gjenstandstypologi (jf. fig. 5.1). Det er også overvekt av kvinnegraver kontra mannsgraver, men kun én av disse (jf.

4.2.2) kan sies å være av høy status. Hvorvidt kleberkar i området er knyttet til produksjon eller handel av klebervirksomheten er det derimot ikke er klart belegg for å hevde. De rikere mannsgravene fra sentrale gårder inneholder ikke kleberkar, og bare én av mannsgravene med kleberkar har full våpenutrustning (jf. 4.2.6). Generelt vil jeg karakterisere klebergravene som ganske sparsomt utrustet med hensyn til gravgods i forhold til flere av gravene uten kleberkar, og slik sett samsvarer de ikke med Risbøls resultater for landet som helhet.

Sikre eller sannsynlige klebergraver fra Agderfylkene som helhet (jf. fig. 5.2) er hovedsaklig lokalisert ved kysten eller langs vannveiene, sett bort fra én grav fra gården Tisdal på heia mellom Mandalselva og Audnedalselva (C23642). Bortsett fra Fjære oppviser bare Lyngdal en konsentrasjon av klebergraver i fylkene, med fire kar fra gravkontekst. Med området like sør for Lyngdal innberegnet, øker tallet til seks. Det er kjent 14 klebergraver fra Vest-Agder. Av Aust-Agders 19 klebergraver er de fleste (11 stykker) konsentrert i Fjære, mens ett er funnet i Landvik. Utenfor dette finnes bare fem spredte graver med fragment fra ett kar i hver, samt to kar funnet av Helge Gjessing ved etterundersøkelse av gravhauger på Svenes ved Topdalselva. Denne gården ligger like ved den eventuelle fraktruta over heia fra Sparsåsbruddet må ha truffet nevnte elv, og har trolig hatt tilgang til produkter direkte fra bruddet. Spredningsmønsteret tyder på at kleberkar har blitt brukt som gravgods i hele Agder, men det er en tendens til at gravene befinner seg i områder som ligger nær transportlinjer. Fjære-området utmerker seg med nesten en tredjedel av alle klebergravene i Agder. Dette kan tyde på at aktørene som bodde her hadde en spesiell tilknytning til kleberkar.

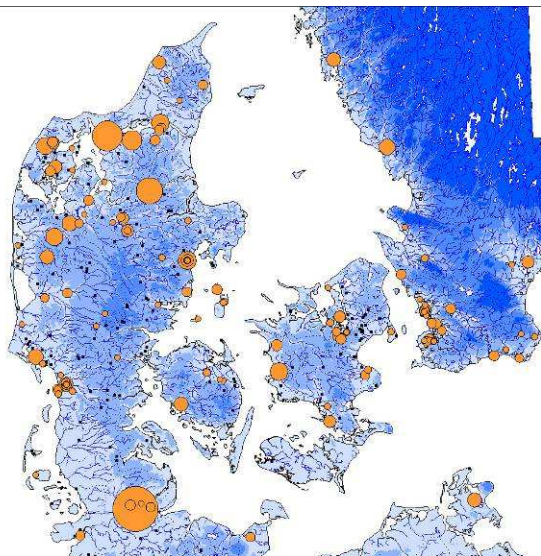
5.3 Kleberkar fra bosetninger

Kleberkar fra boplasser er representert som fragmenter, og er påvist på omtrent alle undersøkte bosetninger fra vikingtid her i landet (Risbøl 1994:122). Det er imidlertid visse forhold som trolig påvirker den kjente distribusjonen og forårsaker en lavere frekvens av karfragmenter enn forventet, som f.eks. sekundærbruk av ødelagte kar, noe som er påvist på Thy i Danmark (Sindbæk 2005: 138). Vanlige folk gjenkjenner nok ikke like ofte en uanseelig kleberbit i jorden som levning etter bosetning og sender det dermed ikke inn (jf. Jensen 1990:126; Sindbæk 2005:127).

Figur 5.2: Distribusjonskart over kjente kleberfunn i Aust- og Vest-Agder. Blå sirkler viser klebergraver, røde sirkler viser løsfunn, og gule trekant er fragmenter fra boplasser. Stedsnavn som blir nevnt i teksten er også tegnet inn. Figuren viser en spredt distribusjon av kleberkar eller karfragmenter, men klebergravene ser ut til i hovedsak å ligge langs regionale kommunikasjonslinjer. Dette kan tyde på at klebergravene er tilknyttet tilgangen på kleberkar. Undersøkellesområdet er merket med rektangel, og alle de kjente kleberbruddene (jf. fig. 4.5) er lokalisert i de østligste delene. Kart: Torbjørn Preus Schou.

På Kaupang ble det funnet tilsammen 36,3 kg med fragmenter av kleberstein, bl.a. fordelt på 453 karfragmenter i sammenheng med undersøkelsene 1998-2003 (jf. Skre 2007:181). Dette kommer i tillegg til hundrevis av fragmenter fra tidligere utgravninger, hvor flesteparten stammer fra kar (Blindheim 1974:54). Fra undersøkelsesområdet er det trolig også flere fragmenter fra bosetninger, men alle er innkommet som løsfunn og det er derfor vanskelig å være helt sikker. De fire fragmentene fra jordene rundt Hafstad (jf. 4.5) kan være spor etter bosetning, men de kan også stamme fra produksjonen eller oppbevaring. Karet fra Konnestad og skaftkaret fra Hesnes kan også være rester etter bosetning. Også for Agderfylkene generelt (jf. fig. 5.2) representerer karfragmenter som løsfunn trolig bosetningskontekst. Det er forøvrig funnet karfragmenter i seks faglig undersøkte bosetninger i de to fylkene,³ oftest kun ett eller to fragmenter, men minst åtte fragmenter ble funnet på Oddernes i Kristiansand. Den begrensede mengden har muligens å gjøre med størrelsen på undersøkelsene. Distribusjonskartet over kleberfunnene i Agder (jf. fig. 5.2) viser en løsfunnkonsentrasjon i Aust-Agders kyststrøk, men det dreier seg tydeligvis ikke om større mengder, slik som fra Kaupang-undersøkelsene.

Figur 5.3: Distribusjonskart over funn av kleberfragmenter i Sør-Skandinavia. Foruten den store konsentrasjonen ved Hedeby, viser figuren flere mindre konsentrasjoner rundt Limfjorden. Kart etter Sindbæk, pers.med. 2007.

Den seneste gjennomgangen av klebermateriale fra Sør-Skandinavia indikerer at kleberkar også var alminnelig standardinventar i de fleste norrøne hushold, og at bruken i motsetning til i Norge stort sett var begrenset til vikingtid. Fra Ribe i sørvestre Danmark er det f.eks. ikke påvist kleber i lagene datert til før 800, mens senere lag inneholder kleber, og kleberkar forsvinner igjen i løpet av 1000-tallet fra sørskandinaviske områder (Sindbæk 2005:137). Hedeby, Nordens største kjente bosetning i perioden, oppviser den klart største mengden klebermateriale fra vikingtid, med fragmenter

³ Bare Lunde i Farsund, Oddernes i Kristiansand, Ljosland i Åseral, Hillestad i Åmli og Leiulstad i Vegårshei er vist på figuren. Den siste lokaliteten er Skarg i Bykle, lengst nord i Aust-Agder. Lokaliteten Stausland i Søgne, som nevnes av Risbøl med vikingtidsdatering, er i tilvektskatalogen datert ved C¹⁴ til 2580 BP, altså kalibrert alder 830 f.Kr.

fra mellom 700 og 1000 kar (Resi 1979:138). Av rundt 4450 fragmenter fra dansk område er 3428 (540 kg) fra Hedeby, 277 fra Aggersborg og 172 fra Fyrkat. Stort sett er kleberfunn i Sør-Skandinavia (jf. fig. 5.3) konsentrert rundt Limfjorden og Kattegatkysten (ibid:135; Sindbæk 2005:140 ff.). Kleberkar er likevel kjent fra både små og store boplasser i Danmark (Risbøl 1994:127). I motsetning til norske forhold blir imidlertid keramikk brukt i dansk husgeråd i vikingtiden, bl.a. har man funnet rundt 120 000 keramikkskår bare i Hedeby (jf. Sindbæk 2005:322 ff.).

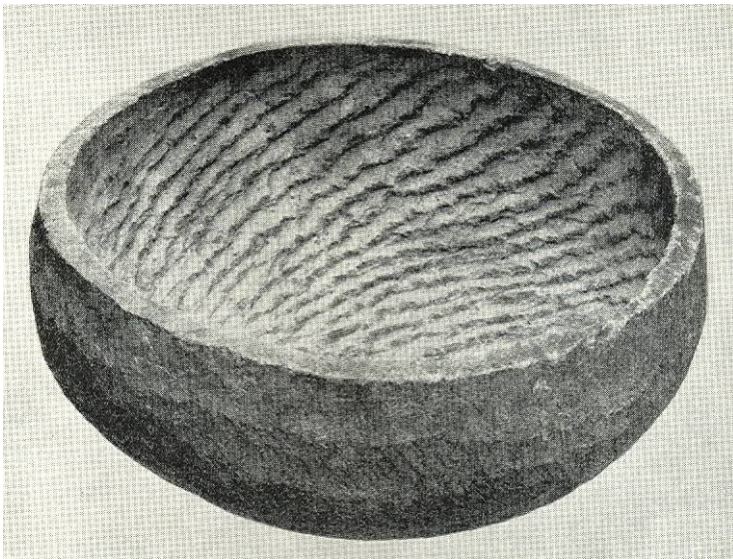
Uten kjemiske undersøkelser kan det ikke påvises om kleberkar fra Aust-Agder ble eksportert til Danmark. Undersøkelser kan imidlertid tyde på at eksporten fra Aust-Agder *ikke* var rettet mot Hedeby. Det er blitt foretatt massespektrometriske analyser av et utvalg av kleberfragmentene her, som ble sammenlignet med prøver fra utvalgte brudd i Sørøst-Norge (bl.a. Sparsås og datidens eneste kjente på Hisåsen) og to i Vest-Sverige. Konklusjonen var at Hedebyprøvene samsvarte med bruddene i Vest-Sverige eller det sørligste av bruddene i Østfold (Alfsen & Christie 1979:171 f.), og tyder på at disse bruddene produserte for eksport til Hedeby (Resi 1979:138). En slik analyse foreligger foreløpig ikke for Kaupangs vedkommende, men bruddene i Aust-Agder ligger geografisk gunstig plassert for distribusjon hit (jf. Skjølsvold 1961:120; Blindheim 1984:13), spesielt hvis Skåtøybruddet ikke var gjenstand for utvinning i særlig grad (jf. 4.7.8).

5.4 Produksjon og transport av kleberkar

Selv om kleberkar hadde vid utbredelse og et vidt bruksområde, er det bare et lite antall bosetninger som har hatt tilstrekkelig romlig nærhet til naturlige kleberforekomster. Derfor må karene ha blitt distribuert ut på et vis. Områder uten kleberforekomster, men med relativt tett befolkning i vikingtid, som Lista, Vestfold og til dels Danmark, har rimeligvis blitt supplert med relativt store mengder kleberkar via et regionalt distribusjonsnettverk, samtidig som mindre bosetninger også må ha hatt muligheten til å kunne skaffe seg slike kar. Jeg vil derfor prøve å klargjøre hvordan produksjon og transport av kleberkar kan ha foregått i sammenheng med klebervirksomheten i Aust-Agder, og også vurdere omfang og karakter av organiseringen.

5.4.1 Produksjon av kleberkar

Utvinning av kar fra kleberforekomster foregikk i vikingtiden enten i gruveform som sjakter på mellom 5 og 10 m eller som åpne dagbrudd med utvinning i vertikalplan. Det antas at hjelpekonstruksjoner av tre, som stiger og stillas, har vært nødvendige for driften i bl.a. et av Hisåsenbruddene (jf. 4.7.1), hvor det er arbeidet i en høyde av opptil 6-7 m (Skjølvold 1961:64;70 ff.). Etter at kleberer var kvalitetskontrollert ved prøvehull begynte selve karfremstillingen. Denne foregikk ved å hogge ut emnet fra veggen, enten med bunnen ut eller motsatt vei. Sistnevnte metode er bare påvist i brudd fra Aust-Agder her i landet. Man arbeidet først med en grovhakke eller celt (jf. 4.7.7) og benyttet deretter meisel for finere arbeid. Karemnet har i mange tilfeller fått sin ferdigstilte utvendige utforming før det ble løsnet fra veggen med hakken (ibid:76 ff.). Løsrivelsen har trolig vært enklere på karemner som ble fremstilt med bunnen inn mot veggen, som er påvist i bruddene på Hisåsen, Sparsås og Øyestad. Den grove indre utformingen forøvrig er det noe usikkert hvor foregikk, men det er mest sannsynlig at det skjedde med meisel i bruddenes umiddelbare nærhet, siden det er funnet nesten ferdigproduserte kar i avfallshaugene. Metoden med å hogge ut kar med åpningen utover, har også muliggjort en viss indre utforming mens emnet fortsatt stod i

Figur 5.4: Et av karene fra Frolands verk, nevnt i teksten. Karet har blitt satt til bløt før det skulle pusses og den riflede innsiden kommer tydelig frem på bildet. Bilde etter Skjølvold 1961, s. 91.

veggen. Den finere indre utformingen er den mest risikable for karets del, og det er tvilsomt at man fraktet dem noe særlig distanse fra bruddene før man hulet dem helt ut. Bløtlegging av emnene i vann lettet dette arbeidet, noe emnefunn fra myrer tyder på var tilfelle i viking-tidens karproduksjon (ibid:83 ff.). Dette var også fordelaktig for inn-

vendig pussing av karet, som var siste del av selve karfremstillingen. Karene fra Hafstad (jf. fig. 4.3) og karene funnet ved Frolandselva (**C8629**), ble som nevnt (jf. 4.5) funnet plassert inni hverandre men riflet på innsiden (jf. fig. 5.4), og reflekterer

trolig denne siste delen av produksjonen⁴ (ibid:90 ff.). Etter karet var ferdig kunne man ha satt på hank og ører av jern, avhengig av hva karet skulle brukes til (ibid:95).

Det har vært diskutert en del rundt hvem som har drevet bruddene i vikingtiden. Grieg mente bruddene tilhørte de nærmeste gårdene, og at de ble drevet som en bigeskjeft i ledige perioder av folk fra gården. Skjølvold mener derimot at driften må være foretatt av mer eller mindre profesjonelle håndverkere som jobbet for de gårdeiere som rådde over bruddene. Grunnen er at de fleste karene viser preg av standardisering, men samtidig også eleganse, og stammer derfor trolig fra spesialisert håndverk. Mindre forekomster har muligens blitt utnyttet av lokale bønder for privat bruk, mens de større bruddene har vært drevet som masseproduksjon med sikte på handel. Omfanget av produksjonen indikeres også av de store avfallshaugene som finnes rundt mange brudd. Tre kar funnet ved Flekkefjord (C6626), Hafstad (C21813) og Skåtøy (C28353) har tilsynelatende fått innrisset et steinhoggermerke (fig. 5.5), noe som styrker argumentet for spesialisert produksjon (Skjølvold 1961:99 ff.). De to sistnevnte har blitt bearbeidet innvendig med en rifleteknikk av stor ferdighet, mens det første er ferdigpusset og stammer trolig fra bruddene i Aust-Agder (Skjølvold 1961:104). Kalle Sognnes mener, som en syntese av Griegs og Skjølvolds teorier, at arbeiderne i kleberbruddene, til tross for deres spesialistkompetanse, tok del i den samlede gårdsdriften, heller enn å være adskilte steinhoggerspesialister (Sognnes 1979:32).

Figur 5.5: Bilde av steinhoggermerker på randen til de tre kleberkarene beskrevet i teksten. Stedene karene stammer fra er fra venstre mot høyre: Flekkefjord (C6626), Hafstad (C21813), og Skåtøy (C28353). Bildene er hentet fra Skjølvold 1961, s. 101-103, og satt sammen til ett element.

Virksomheten i flere av bruddene beskrevet i foregående kapittel under punkt 4.7 kan trolig karakteriseres som spesialisert arbeid med sikte på handel. Ifølge Brumfiel og Earle

⁴ Ifølge funnbeskrivelsen skal disse ha blitt funnet i en gravhaug, men Skjølvold mener dette ikke har vært tilfelle, og at de heller stammer fra bløtlegging i elva som renner forbi. Jeg vurderer også dette som mest sannsynlig, ettersom de ikke var finpusset da de ble funnet.

opererer spesialister ofte der naturressurser er ujevnt fordelt eller håndverket krever en viss ferdighet (Brumfiel & Earle 1987:5). Kleberkarproduksjon faller inn under denne beskrivelsen, ettersom bruddene er romlig begrenset til visse lokaliteter og fremstillingen av karene som nevnt krever dyktighet. Det er foreløpig bare i Aust-Agder metoden med å hogge ut

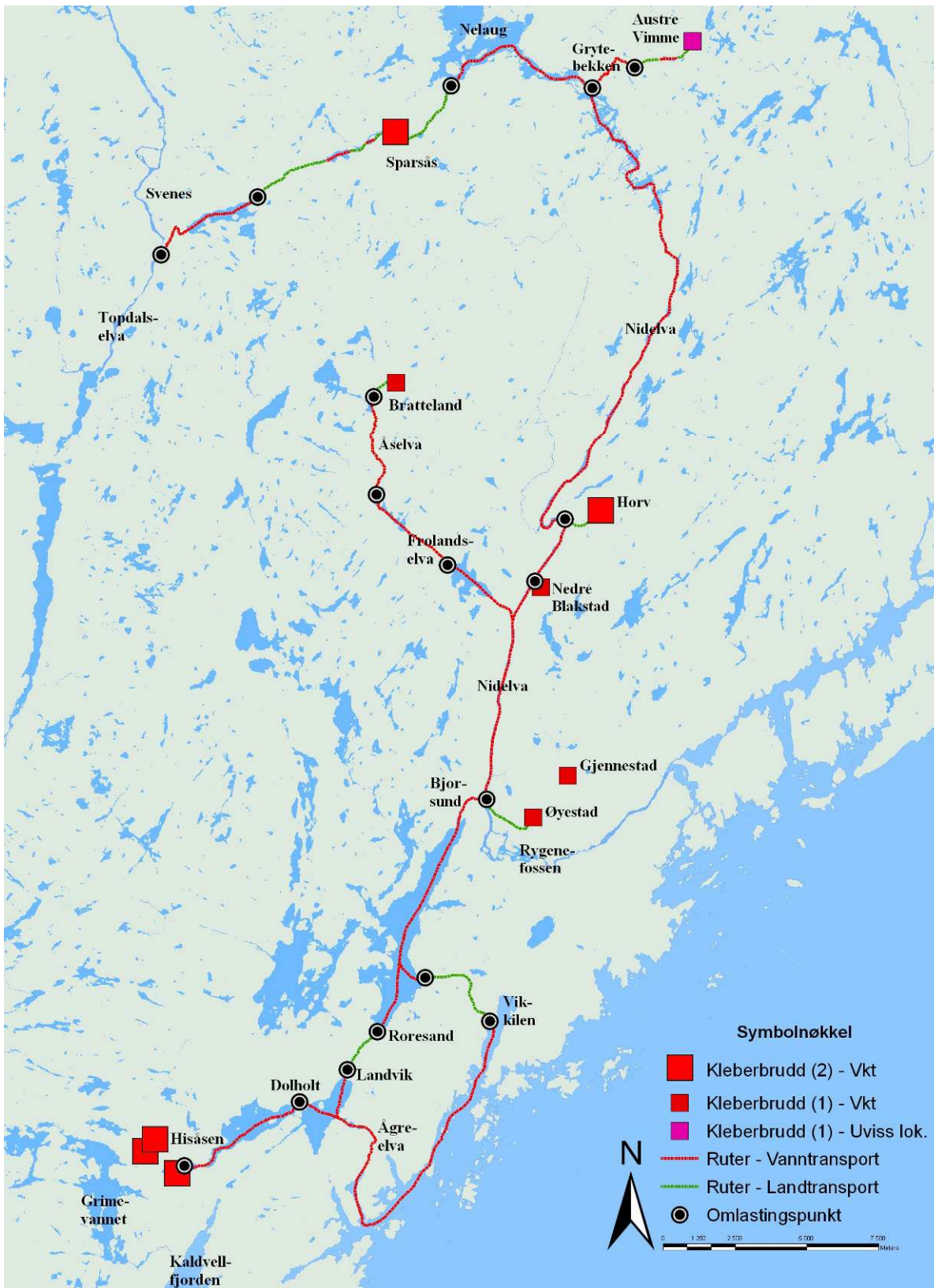

Figur 5.6: Karene fra Hisåsen som har blitt hogget ut med bunnen innover. Denne metoden for utvinning finnes bare i bruddene i Aust-Agder. Foto: Torbjørn Preus Schou.

emnet fra berget med bunnen innover er påvist (jf. fig. 5.6), og virksomheten i regionen skiller seg dermed ut i forhold til resten av landet. Brudd hvor denne metoden er blitt brukt, har imidlertid også spor etter den andre metoden, dvs. hogging av emne med bunnen utover. Dette betyr at utvinningen har kunnet foregå med maksimal utnyttelse av ressursene, noe som igjen indikerer masseproduksjon. Ettersom det finnes brudd som ikke fører kleber (jf. A12022), men har avfallshauger, angir avfallsmengden det

konkrete belegg for produksjons-størrelsen og omfanget utvinningen hadde, særlig der brudd gikk tomme. Selve bruddflaten kan være misvisende, siden man i dag selvsagt ikke kan se hvor mye som er fjernet. Bruddene i Aust-Agder (jf. 4.7) er ofte tilknyttet store avfallshauger, særlig Sparsås, Hisåsen, Horv og ikke minst Austre Vimme, og tyder igjen på masseproduksjon. Hulveien jeg registrerte på Hisåsen (jf. 4.7.1), representerer trolig også institusjonalisert og rutinisert masseproduksjon som en fysisk struktur skapt ved gjentakende praksis gjennom frakt av kleberkar mellom bruddene og omlastningsplassen.

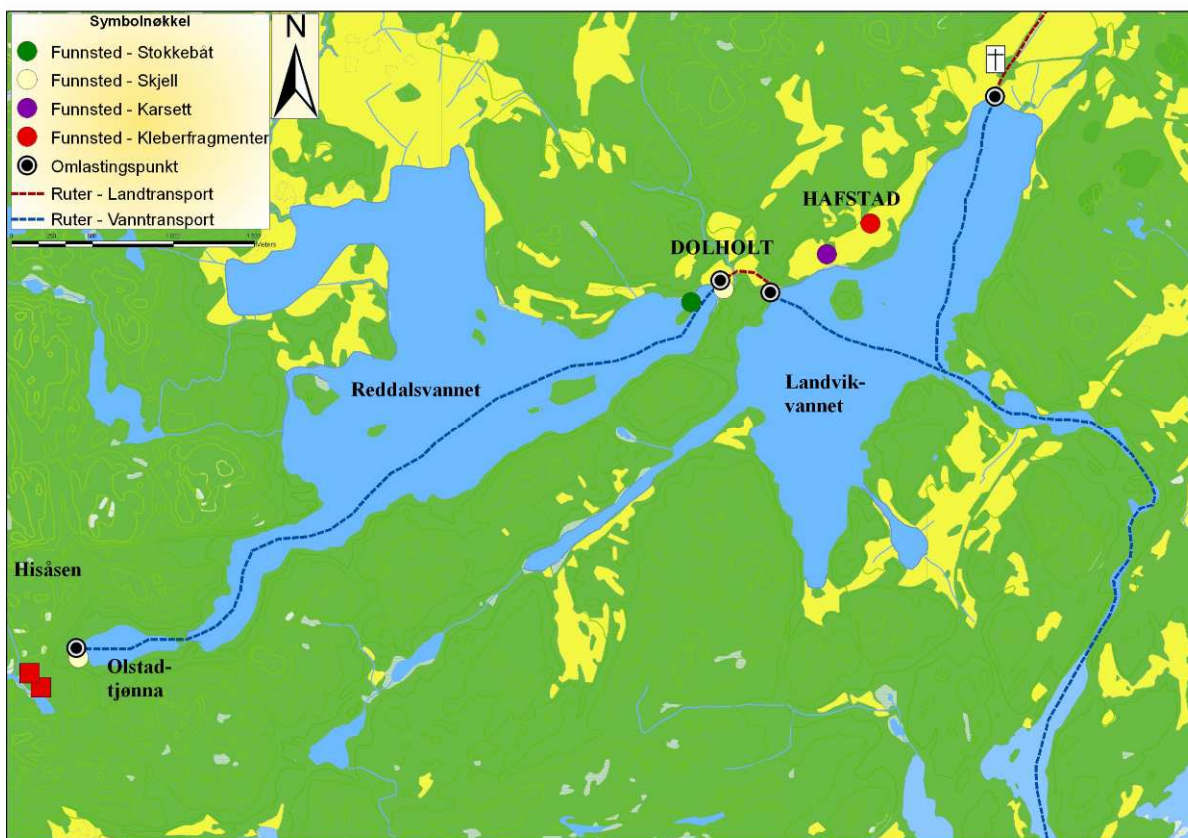
Noen av karene funnet langs distribusjonslinjene (jf. fig. 5.7) viser tegn på både spesialisering og standardisering. Steinhoggermerkene, bl.a. på det ene av karene fra Hafstad indikerer en aktør som kanskje fikk en motytelse for antall kar han produserte, eller at verdien av karene gjennom kvalitet eller prestisje økte med et slikt bumerke. Karene fra Hafstad (C21813) og Frolandelva (C8629) kan sies å være standardiserte, ettersom de er produsert som sett og utformet likt. Standardisering er en effektivitetsindikasjon og igjen forbundet med masseproduksjon. Siden regionen er alene i landet om både steinhoggermerker, karsett og effektiv råvareutvinning kan det derfor virke som om kleberproduksjonen her var mer institusjonalisert enn i andre deler av landet.

Figur 5.7: Kart over kleberbrudd i Aust-Agder og sannsynlige fraktruter til lands og til vanns. Figuren viser også eventuelle omlastingspunkt langs disse rutene, og fremhever undersøkelsesrådets betydning som siste omlastingspunkt før sjøtransport. Kart: Torbjørn Preus Schou.

5.4.2 Frakt og distribusjon av kleberkar i Agder

Karene etter fremstillingen transportert til nærmeste gård eller bygd for å bli pusset glatte innvendig. Stedet hvor denne aktiviteten har foregått, ble trolig strukturert av den rutinserte transporten, altså hvilken vei karene ble fraktet etter at bruddet og arbeiderne der hadde fullført sin funksjon. Det mest hensiktsmessige punktet for denne frakten, er det punktet da karene er uthulet og kan stables inni hverandre. En årsak til et slikt romlig skille i produksjonsprosessen er trolig at upussede kar er mer solide og i større grad vil tåle frakt i ulendt terreng (Lossius 1977:62). Slike trinn i produksjonen sannsynliggjøres av at det ikke finnes ferdigpussede kar i bruddene, men en mengde emner eller kar som har blitt ødelagt fra hogging. Pussingen av karene var imidlertid trolig en integrert del av produksjonen som krevde dyktighet og nøyaktighet (ibid:62). Karsettene nevnt over, som var satt til bløtgjøring for pussing, ble derimot funnet etter denne første transportetappen (jf. fig. 5.8).

Figur 5.8: Figuren viser funnsteder for stokkebåt, skjell, Hafstad-karene og løsfunne kleberfragmenter (jf. 4.5). Nede til venstre ses de to sørligste av de seks bruddene på Hisåsen. Som det kommer frem av kartet er skjellene og stokkebåten funnet like ved de første omlastingsplassene for frakten fra bruddene, og karsettet og fragmenter er også funnet i samme område. Kart: Torbjørn Preus Schou.

Hafstad-karene ble funnet like ved eidet mellom Reddalsvannet og Landvikvannet, altså ved en omlastingsplass. De ble trolig utvunnet i et av Hisåsenbruddene, lastet ombord i en mindre båt ved Olstadtjønna, muligens en stokkebåt, og fraktet til Dolholt eller Hafstad for pussing. Etter pussingen kunne de eventuelt ha blitt lastet ombord i et større fartøy og fraktet den korte veien til Fjære. Karene som ble funnet ved Frolandselva representerer trolig samme aspekt i forhold til klebervirksomheten på Blakstad eller Brattelandsåsen, selv om kleberer fra sistnevnte brudd er av ganske dårlig kvalitet (jf. 4.7.5), ettersom de er funnet upussede like ved et omlastingspunkt (jf. fig. 5.7).

Tyngden på kleberkarene bidro til å strukturere transport og distribusjon, som for steinprodukter forøvrig, i tillegg til soliditeten nevnt ovenfor (f.eks. Hårdh 2003:54). Som Roll-Hansen skrev da han besøkte et av Hisåsenbruddene og ville ta med et halvferdig kar: *"(...) [karet] var meget tungt, blev båret med et stykke, men ligger nu gjemt i Hisåsterrenget"* (jf. A31591). Det er sannsynlig at man helst ville frakte karene kortest mulig når man var avhengig av menneskekrefter, og at sleder eller båter ble benyttet når man kunne. Vannveiene var derfor de mest arbeidsbesparende og kostnadseffektive måtene å frakte steinprodukter på (jf. fig. 5.7). Steen mener at elvetransport ikke ble benyttet i særlig grad her til lands under vikingtiden (Steen 1934:221), men dette er blitt revurdert i senere forskning (Resi 1987:96). Større mengder kleberkar og andre produkter kunne med letthet fraktes i båter langs vann og rolige elver. På vann og tjern kunne stokkebåter ha vært tilstrekkelig, mens elver og lengre reiser må ha krevd noe større og stødigere fartøyer. Ved transport til sjøs over kortere eller lengre distanser har nok mindre skip vært mest hensiktsmessig. Til lands har sleder det mest effektive, særlig om vinteren. Fra russiske funn kjennes rene fraktsleder over 3 m lange (Sindbæk 2005:148). Fra mitt område må igjen karene fra Hafstad fremheves som kar som ble produsert for oppbevaring og transport, ettersom de kunne plasseres inni hverandre. Nicolaysen nevner også at han forsøkte å kjøpe to kleberkar (C7738-39), et stort og et litt mindre, fra en gårdbruker i Lillesand, men ikke fikk noe rimelig tilslag. Da disse ble funnet skal den store ha ligget hvelvet over den lille (Nicolaysen 1876:230), noe som må ha vært plassbesparende og forbundet med mindre risiko ved transport. Siden topografien i Agder med mye heier og åser ikke kan sies å være ideell for varetransport til lands, anser jeg det som sannsynlig at transporten i stor grad har foregått til

vanns, noe det er ypperlige forhold for, med flere store vann og sammenhengende elvesystemer.

Det er vanskelig å anslå hvor stor produksjonen av kar har vært, målt i tall. Anlagsvis kan om lag fem tusen kleberkar ha vært i bruk i Agderfylkene dersom husholdene hadde f.eks. tre kar til matlaging og forråd, beregnet ut fra gårdtallet i disse fylkene i høymiddelalderen på rundt 3000 (Låg 1999:56). Sett i tidssammenheng over en periode på ca. 150 år, fra 800-950, vil kar hele tiden være blitt erstattet med nye kar etter bruk og brekasje. Lossius har vist at svært få kar fra Borgundmaterialet ble forsøkt reparert, noe som kan tyde på at karene var relativt enkle og rimelige å anskaffe (Lossius 1977:58 f.). Kar i Agder kom sannsynligvis fra bruddene i Aust-Agder, ettersom disse lå nærmest med god margin. Jeg vil derfor karakterisere klebervirksomheten her som spesialisert masseproduksjon med sikte på omsetning for et marked.

Masseproduksjon kan sees som en institusjonalisering av produksjon, og danner strukturelle egenskaper som allokativer ressurser i form av råvarer (kleber) og produkter (kleberkar). Omfanget dannet også autoritative ressurser som skapte aktører som spesialister og organisatorer, i tråd med Skjølsvolds og Sognnes' synspunkter (jf. 5.4.1). Disse aktørene kan begge representeres ved steinhoggermerkene, spesialisten som mottakeren og organisatoren som giveren av eventuelle motytelser. Produktene må også ha hatt mulighet til å nå forbrukere, og institusjonaliseringen konstituerte dermed ruter – fraktruter – og regioner – områder for produksjon, omsetning og konsum – og dannet normer gjennom standardisering av kartypene. Struktureringen av regionen i områder har trolig ført til fremveksten av et sted hvor kleberkarene ble samlet opp, enten for videre distribusjon eller for direkte omsetning til forbrukerne. I en tid hvor lang reisestrekning var ensbetydende med lang reisetid og risiko har dette stedet sannsynligvis hatt en ansamling av trekk som gjorde at folk fra et større område oppsøkte det. Jeg vil i neste kapittel undersøke forutsetningene for et slikt mulig sted i forhold til regionen.

Kapittel 6 – Sentrum/periferi-forhold i regionen

Et av spørsmålene jeg vil forsøke å besvare i denne oppgaven gjelder hvilken karakter undersøkelsesområdet har hatt i vikingtiden, særlig i forhold til klebervirksomhetens institusjonalisering i et system av handel og produksjon. Et sentralt element i dette systemet er plassen der produktene ble oppsamlet og distribuert videre. Jeg vil her undersøke hvorvidt Fjære og Landvik har rommet et slikt sted. Jeg benytter meg her av to begreper, *sentralområde* og *sentralplass*. *Sentralområde* betegner et område i en region som står i en særstilling i forhold til de andre delene av regionen, kalt *periferien*. Uttrykket *sentralplass* bruker jeg i sammenheng med et konseptuelt kompleks av sentrale elementer, f.eks. plass for rituelle aktiviteter og administrative institusjoner, innen et sentralområde (jf. Myhre 1987:184 – fig.13). Sentralplassen representerer gjerne også de viktigste politiske, religiøse, sosiale og økonomiske funksjonene innen en region (bl.a. Fabech 1999:455 ff.; Hedeager 2002:7), og er det sentrale lokus innen sentralområdet.

6.1 Begreper og redskaper for analysen

Forskjellige kriterier er blitt fremsatt for hva som konstituerer en sentralplass. En sentralplass kan karakteriseres som en institusjon som danner autoritative ressurser og strukturerer sosiale mønstre, samtidig som det kan inneholde slike institusjoner, som markedsinstitusjoner, maktinstitusjoner o.l. Det rår ofte over flere allokativer ressurser og opprettholder og gjensker normer. Sentralområdet skiller seg ut fra området rundt ved at det har elementer som fyller et funksjonelt eller samfunnsmessig tomrom, som f.eks. et marked for omsetning eller oppsamling for utskipning. Det kan alternativt fungere som sentralområde gjennom tilstedeværelse av f.eks. sosiale og økonomiske institusjoner som ikke er representert i periferien i samme grad, som plass for spesielle rituelle handlinger, administrative og juridiske formål. Det innebærer at også folk i sentralområdets periferi, er avhengige av sentralplassen (Skre 2007:49). Sentralplassen gir dermed bare mening dersom det opptrer i forhold til en slik periferi i et tid-rom aspekt (Johansen 1991:23 f.). Sentre og periferier opptrer i varierende størrelsesorden. Dette strukturerer en rangordning vertikalt og horisontalt som påvirker sosial og økonomisk praksis, f.eks. flyten av varer eller diffusjon av kulturelle

elementer (Bertelsen 1991:67). Et område kan fungere som senter i forhold til en periferi, men kan igjen være underlagt et større senter (jf. 6.5).

For å kunne definere et sentrum/periferi-forhold kreves redskap og begreper for å identifisere og skille mellom dem. Dette blir ofte gjort intuitivt, men det bør gjøres utfra et rammeverk i forhold til både sentrum og periferi (Bertelsen 1991:53).. Det er bl.a. ikke nok med tett bosetning eller fordelaktige økologiske forhold for at et område vil utfylle en rollen som sentralplass (Bertelsen 1991:55). Heller ikke er funnmengde og funnkonsentrasjoner alene tilstrekkelig til å definere et sentralområde (Fonnesbech-Sandberg 1991:235). I stedet må området analyseres ut fra en rekke kriterier, som hver for seg øker sannsynligheten for at det kan karakteriseres som et sentralområde med en sentralplass. I denne sammenheng defineres periferien som det området med kontaktflate hovedsaklig rettet mot dette sentralområdet.

Etter at David Clarke introduserte sentralplassteori til arkeologien i 1972 har arkeologer i mange sammenhenger forsøkt å stille opp konkrete og gjenkjennelige kriterier i det arkeologiske materiale som indikatorer på en sentralplass (jf. Skre 2007:49). Kriteriene kan grupperes i arkeologiske funn eller strukturer og topografisk-geografiske forhold. Våpen, importgjenstander eller edelmetall i forskjellige former er arkeologiske funn som kan benyttes som indikatorer på funksjoner eller fenomener som er karakteristiske for en sentralplass. Av arkeologiske strukturer kan store hallbygninger, en større samtidig bosetning, store gravfelt eller hauger, ferdselsårer eller anløpsplasser tyde på en sentralplass. Kommunikasjon og bosetning påvirkes også av topografiske forhold. Tilgang til store ressursforekomster eller et variert ressursgrunnlag er også viktige faktorer for sentraliserende romlig plassering (Watt 1991:93; Fabech & Ringtvedt 1995:19; Skre 2007:49). Dersom flere slike indikatorer opptrer over en lengre periode, kan man snakke om en strukturell funksjonskontinuitet for sentralplassen. Kirker, krongods, adelsgårder etc. er strukturer i middelalderen som kan indikere områder med kontinuitet i funksjoner (Fabech & Ringtvedt 1995:21). Mengden og sammensetningen av det arkeologiske materiale kan brukes til å skille mellom ulike sosiale og politiske nivåer av bosetninger, f.eks. i overregionale og regionale sentralplasser, og alminnelige bosetninger (ibid:14). Jeg vil under benytte slike indikatorer for å belyse sentrum/periferi-forhold i sammenheng med mitt eget undersøkelsesområde.

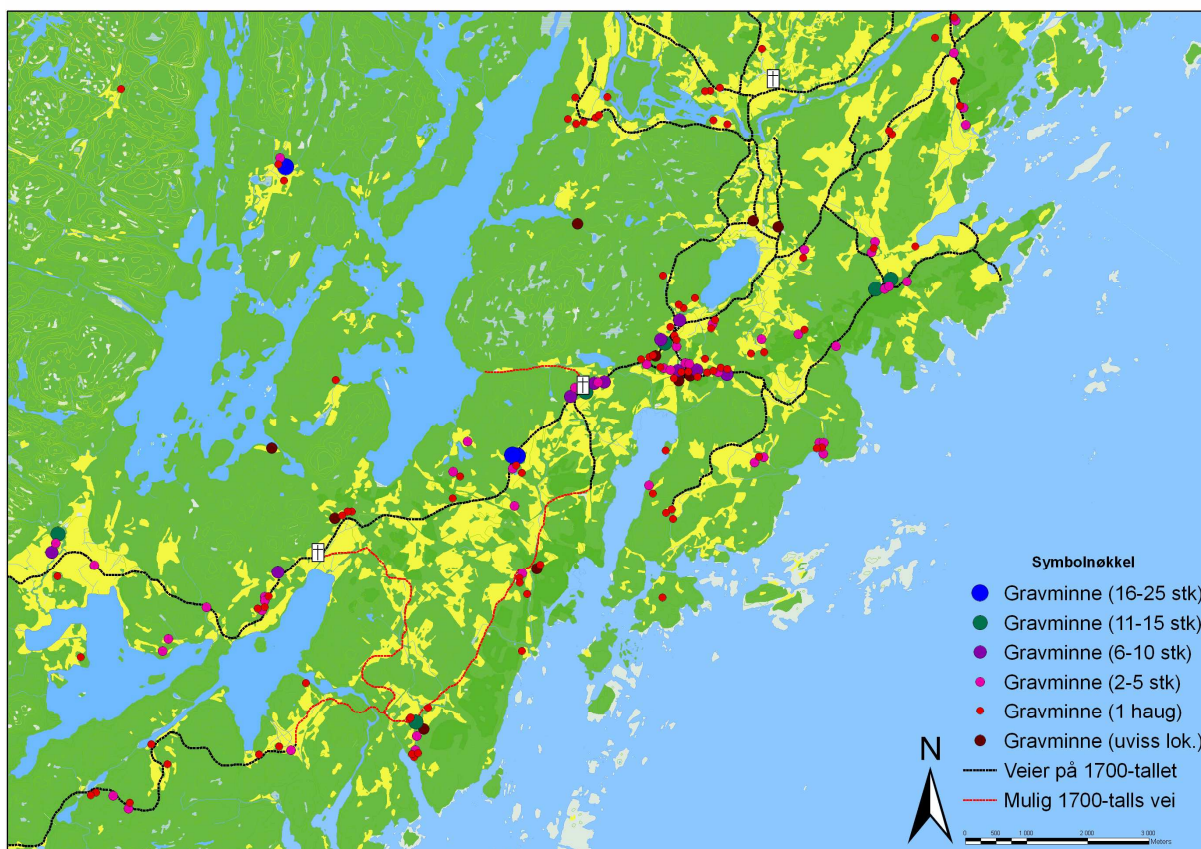
6.2 Topografisk-geografisk plassering

Naturressurser

Landskap strukturerer bosetning, og bosetningens størrelse avhenger av naturgitte og sosiale forhold. For yngre jernalders del er først og fremst gode jordbruksforhold en forutsetning for å opprettholde en større befolkning eller overskuddsproduksjon. Overskudd kan igjen investeres i opprettholdelse av et krigerfølge eller handel. Jordeiendom var som følge av dette det materielle grunnlaget for det ledende sjiktet i vikingtidssamfunnet (Solberg 2000:270). Særlig Fjære, men óg deler av Landvik ligger plassert på raet, og området er blant de største og beste sammenhengende jordbruksområdene i Agder. Foruten det gode jordbrukspotensialet, finnes andre muligheter for høsting av naturressurser, som godt ferskvannsfiske, spesielt for laks og ørret, og kystressurser som makrellfiske, hummerfiske og rikelige østersforekomster (Kraft 1838:274). Fangstgraver fra jernalder eller middelalder på i området (jf. A91512 og Aanby 1998a:143) tyder på utnyttelse av storvilt. Ellers har det vært gode forhold med hensyn til tømmerhogst i området, med bl.a. mye eikeskog. Kleberbrudd finnes innenfor undersøkelsesområdet (jf. 4.7.2), men bruddet viser ingen tegn til utvinning før nyere tid.

Landferdsel

Strukturer i forhold til landkommunikasjon er vanskelig å påvise arkeologisk. Man ser imidlertid ofte en tendens til at hovedferdselsårene fra middelalderen og frem til 1800-tallet har hatt strukturell kontinuitet i lang tid (Engesveen 2005:16). Årsaken er at funksjonen i liten grad har endret seg, siden topografien i Norge har gjort visse linjer i landskapet mer egnet for kommunikasjon enn andre. Gulatingsloven fra rundt 1150 nevner også at veiene skal gå der de har gått fra gammelt (Steen 1934:217). Samlet kan dette indikere en strukturell kontinuitet helt tilbake til jernalderen. Kartet (fig. 6.1) over den romlige distribusjonen av gravhauger og historiske ferdselsveier i Fjære og Landvik, viser også en klar tendens til sammenheng mellom veier og gravminner. Haugene ligger ofte i visuell kontakt med de gamle veiene, noe som tyder på at ferdselen allerede gikk der da haugene ble oppført. Undersøkelser har også vist at gravminner fra yngre jernalder henvender seg ofte til fjernere linjer, som skipsleia og hovedveien (jf. Engesveen 2005:122; Knutzen 2004).

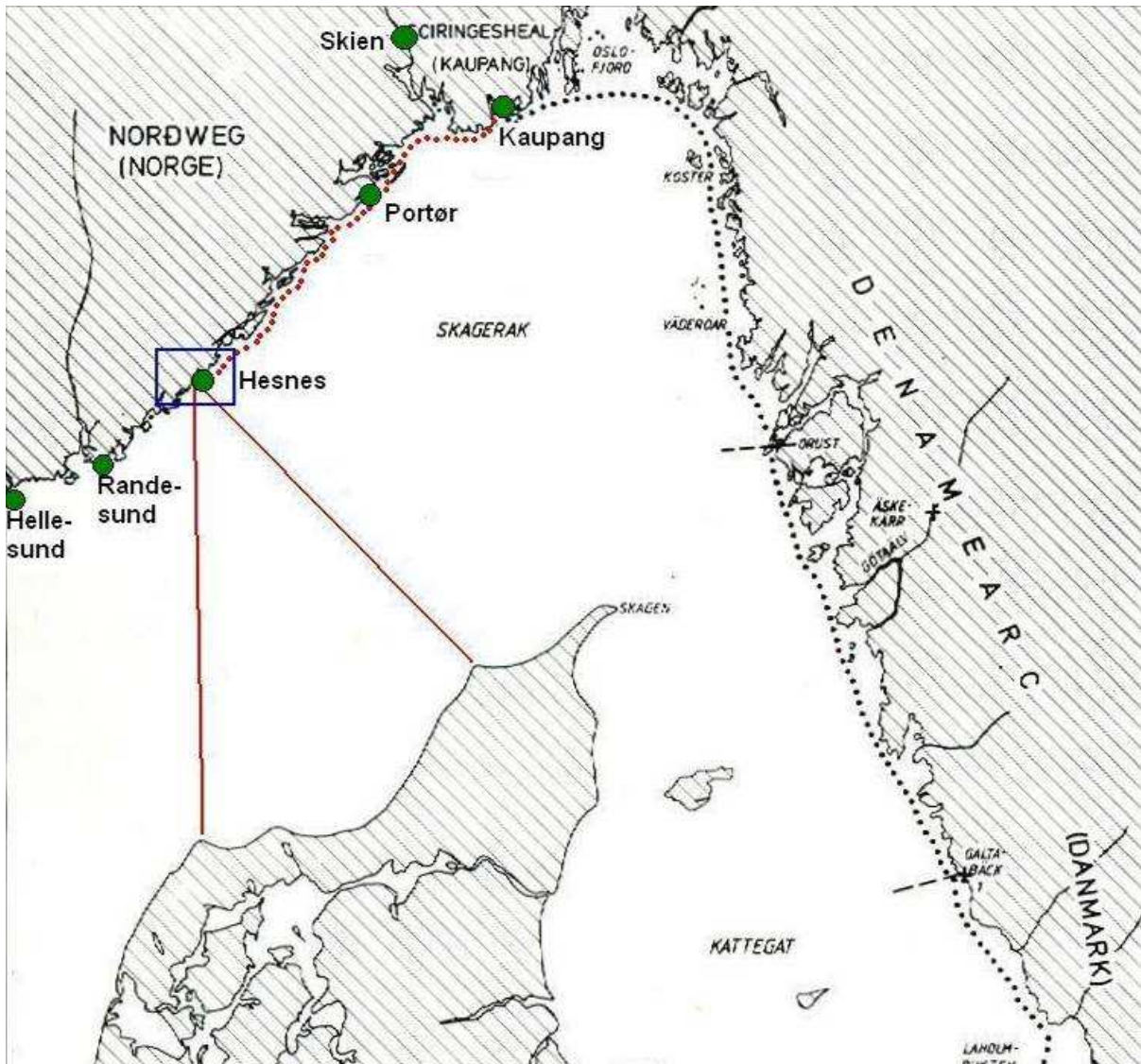
Figur 6.1: Kart over veier som passerte gjennom undersøkelsesområdet på 1700-tallet og stedfesting av gravhauger og gravfelt. Figuren viser forbindelsen mellom synlige gravminner og veifar, og sannsynliggjør dermed at ferdselsrutene fulgte samme linjer da gravhaugene ble oppført. De røde linjene er sannsynlige veifar etter min vurdering av topografi, gamle veier og gårdstun. De svarte linjene er veier overført fra et kart fra rundt 1800. Kart: Torbjørn Preus Schou.

Det er registrert tre hulveier i Fjære som underbygger forholdet gravhaug-ferdsel. Gjennom et av gravfeltene på Trålum går en hulvei øst-vest (A33180 – jf. Larsen & Sollund 2002:7), som trolig er rester etter det gamle veifaret fra Fjære til Nedenes. En hulvei (A81339) går gjennom gravfeltene på Vik, og rett ved denne er det registrert en annen hulvei (A40796) som går gjennom gravfeltene på Sæveli (jf. 4.2.10), like øst for Fjære kirke. Disse strukturene er trolig fysiske spor etter ferdsel gjennom området som rutinisert praksis og representerer hovedferdselsåren som passerte gjennom Fjære og Landvik som hovedvei fra grend til grend (jf. Steen 1934:217). Gården som fremstår som sentrum for kommunikasjonslinjene til lands, er Fjære, som må passeres uansett hvorfra man kommer. Årsaken til dette er de topografiske begrensningene som Vikkilen og Fjæreheia danner. Lokale ruter som veien fra Øyestad langs Temse, fra Nedenes via Fevik, fra Landvik over Dømmesmoen og fra Molland via Grøm eller Morholt møtes alle i området der Fjære kirke står. Disse inngår også i et regionalt

perspektiv, som deler av den gamle rideveien over heia fra Birkeland via Landvik (jf. A43315), eller hovedruta til lands langs kysten. Fjære må derfor ha vært et lokalt og regionalt kommunikasjonsknutepunkt for landferdsel i vikingtiden.

Ferdsel til sjøs

Dersom man reiste langs kysten var imidlertid skipsleia et raskere alternativ. Folkeleden gikk fra havn til havn, og helst innaskjærs langs Sørlandskysten. Etter at man forlot Vestfold og

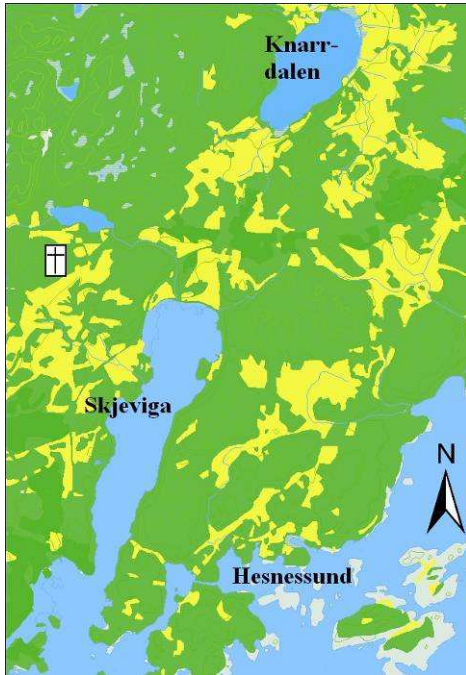

Figur 6.2: Kart som viser hovedhavnene langs Sørlandskysten i middelalderen, samt sjøruta langs kysten fra Fjære til Kaupang og Skien. Denne ruta er på minst 120 km, og tok omtrent én dag å seile. Den svarte linjen viser hvordan seilasen gikk videre mot Hedeby i vikingtiden. De røde strekene viser de omtrentlige rutene for én dags seilas over Skagerrak fra Fjære. Kartet har jeg modifisert etter Crumlin-Pedersen 1983, s. 36.

seilte sørvestover, nevnes Portør, Hesnessund, Randesund og Hellesund som hovedhavner i middelalderen (Steen 1934:220) (jf. fig. 6.2). Navnene kommer av øyene som ligger i leden utenfor de respektive havnene og man kan orientere seg etter dersom man kommer seilende langs land. Hesnesøyene er det åpenbare topografiske elementet man orienterer seg etter dersom man kommer seilende nordfra langs kysten og søker Fjærebygda. Grunnen til at Hesnes nevnes som første havn etter Kragerø, et strekk på over 80 km i luftlinje, er trolig fordi Fjære-området som ligger innenfor, inngikk i en stadig tilbakevendende praksis under langfart langs kysten, både som hovedmål og anløpsplass. Siden området har funksjonskontinuitet som anløpsplass og senter fra middelalderen, er det liten grunn til at dette ikke også skulle gjelde for vikingtid. Et annet viktig aspekt som trolig har bidratt til å strukturere plasseringen av en viktig havn i undersøkelsesområdet er at en dagsreise med skip, som var rundt 130 km (jf. Wikander 1985; Crumlin-Pedersen 1983), sørvestover fra både Kaupang og Skien ville ende opp ved Fjære (rundt 115 km i luftlinje langs kysten - noe lengre til vanns). For å nå den neste hovedhavnen, Randesund ved Oddernes, ble seilassen rundt 40 km lengre. Denne lengden er også avstanden fra Fjære til de nordlige delene av Danmark, en rute som trolig ble benyttet sjeldnere (Sindbæk, pers.med. 2007), men som kan ha bidratt til å strukturere Fjære som et kommunikativt knutepunkt for ferdsel til sjøs.

Ikke minst havneforholdene i Fjære kan ha bidratt til denne praksisen. Selv om det ikke er kjent havneanlegg som arkeologisk bygde strukturer, er havneforholdene i Vikkilen og Groosefjorden meget gode, og gårdenes båtstø har vært plassert her senest siden middelalderen (jf. 4.2.4). Således har området vært anløpsplass og knutepunkt for ferdsel både til vanns og til lands. Skjærene og øyene som avgrenser fjorden, beskytter dessuten mot vær og vind fra havet. Gunstige forhold gjorde at området ifølge skriftlige kilder fra 1500-tallet og senere var kjent som en god og trygg anløpsplass (jf. Wikander 1985). Selv om teknologien var endret og havnivået sannsynligvis har vært noe høyere i vikingtiden enn i senere perioder (jf. 3.2.1), har forholdene for sjøfart neppe endret seg vesentlig siden vikingtiden. Andre plasser som kan ha virket som havn i området er Morvikkilen og Strandfjorden i Landvik sogn, begge benyttet som anløpsplasser i senere tid. Disse ligger imidlertid ikke like godt beskyttet som Vikkilen. Kystlinjen fra Hesnes til Øyestad sogn har ligget åpen mot havet, og derfor vært mindre egnet som havn (jf. fig. 1.1).

Ifølge Oluf Rygh kommer navnet Hesnes fra *Esjunes*, i betydningen *Klebersteinneset* etter gno. *esja* (Rygh 1905:119). Dette navnet har rimeligvis ikke blitt påført av lokalbefolkningen i Fjære, ettersom det ikke var noen kleberforekomster her, og de dermed neppe kan ha forbundet neset med kleberstein. Derimot vil en farmann som seilte langs skipsleia

Figur 6.3: Kart over stedsnavn nevnt i sammenheng med havneanlegg og ferdsel til sjøs. Kart: Torbjørn Preus Schou.

trolig ha forbundet dette topografiske punktet med et sted langs seilingsruta hvor man kunne skaffe seg kleberprodukter. Dette kan tyde på at selve fordelingen av kleberkarene fra Aust-Agder foregikk i Fjære, og sannsynligvis i sammenheng med en havn i Vikkilen. To andre stedsnavn kan dessuten indikere havneanlegg i Fjære (jf. fig. 6.3). Ved vannet Temse sin vestbredd ligger et sted kalt Knarrdalen (jf. Aanby 1998b:12). Dette navnet indikerer at man i vikingtiden kan ha bygget knarrer her, dvs. skip for varefrakt (jf. 7.2). Båtene har trolig enten blitt dratt over raet til Vikkilen eller mot Nidelvas nedre del. Eiketømmer blir regnet som det beste materialet for båtbygging (Christensen 1995:126), og området har som nevnt gode eikeskoger.

Det andre navnet som indikerer en havn i betydningen *anløpsplass*, er Skjeviga nordvest i Vikkilen. Plassen ligger i området der Fjære gård trolig har hatt båtstø, og kommer muligens av ordet *skeið*, skip for trottetransport (jf. 7.2) (Stylegar & Grimm 2003:83). Dette kan ha sammenheng med leidangsystemet som i området trolig stammer fra middelalderen (jf. Låg 1999:351), men kan også betegne en anløpsplass som kan gå tilbake til vikingtiden.

Ferdselen fra innlandet

Den tredje regionale kommunikasjonslinjen i regionen er Nidelva, som har utspring i Telemark, renner gjennom Aust-Agder, og har utløp ved Nedenes i Øyestad. Her er Rygenefossen likevel et hovedhinder for uavbrutt ferdsel langs elva til sjøen. Mellom denne og elveosen vil eventuell ferdsel fortsatt være ganske risikabel, da elveløpet smalner og går gjennom en annen, mindre foss (Bufossen, jf. kart i Aanby 1998b:305). Frakt langs elva har

derfor sannsynligvis gått gjennom Bjorsund og inn i vannet Rore ned til Landvik, hvorfra den kan ha kommet til sjøen over raet eller via Ågreelva. Historisk sett har dette som nevnt også vært løsningen for tømmerfløting fra innlandet til sjøen. Ferdsel generelt kan ha fulgt samme vei, eller skiftet transportmiddel til landtransport eller båter nedenfor fossene. Elva har trolig vært seilbar helt fra Nelaug i Åmli, og kanskje enda lengre inn i landet. All transport og kommunikasjon fra innlandet har dermed i sin enkleste logistiske form endt opp i undersøkelsesområdet. En eventuell landferdsel fra innlandet har trolig også fulgt elva, via Øyestad hvis man skulle til Fjære og videre langs en av de regionale kommunikasjonlinjene.

Basert på kommunikasjonslinjer vil jeg fremheve Fjære-området over Vikkilen som sentralplass. All landferdsel møttes her og måtte også passere gjennom dette området. Det var dermed et kommunikativt knutepunkt for regionen som helhet. Samtidig ligger Vikkilen med sine gode havneforhold rett nedenfor og Rore rett over åsen, og området har derfor også vært et knutepunkt for ferdsel til vanns. Gårdene Molland og Trålum har også hatt en sentral beliggenhet i undersøkelsesområdet, men har ikke den topografiske struktureringen av ferdselen i like stor grad som Fjære-området. Molland ligger langs den ene ferdselsåren til lands og kontrollerte trolig også ferdsel langs Ågreelva, vannveien fra Landvikvannet til sjøen. Trålum ligger i et kryss for landferdselen, men har ikke like klar tilknytning til sjøferdsel.

6.3 Arkeologiske strukturer og funn

Gravfelt

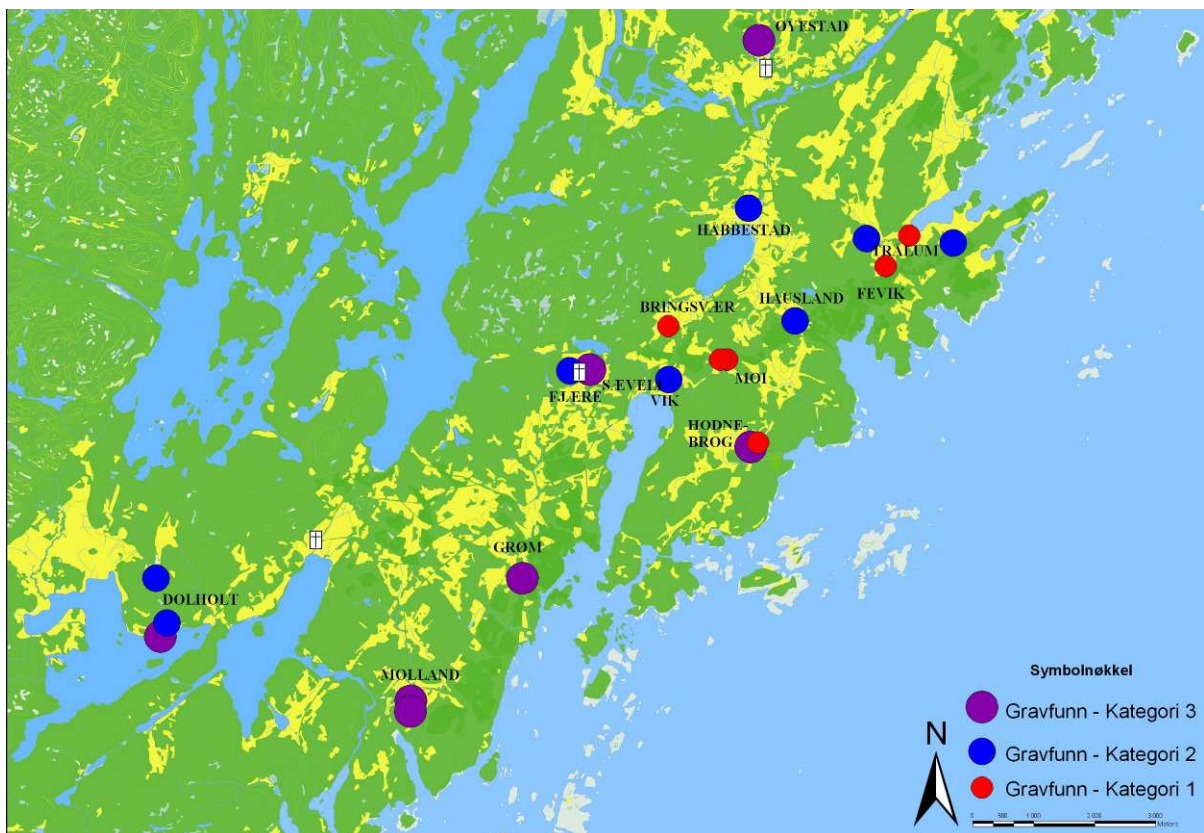
Arkeologisk anlagte strukturer i undersøkelsesområdet er vanskeligere å påvise, ettersom det stort sett er individuelle gravhauger som har vært gjenstand for arkeologiske undersøkelser, og få fysiske strukturer etter bosetning eller kommunikasjon. Noen registrerte strukturer kan imidlertid kalles *anlagte strukturer*. Mange av gravhaugene i området har stått sammen i større gravfelt, og flere av de enkeltstående haugene har også stått i så nær romlig tilknytning til omliggende hauger og haugfelt at det snarere dreier seg om én sammenhengende struktur. Selv om bruken av gravfeltene startet i eldre jernalder, kan det påvises brukskontinuitet i forhold til de fleste feltene inn i yngre jernalder (jf. Nicolaysen 1876:215; 1877:136; 1878:260). Trolig har noen hauger i undersøkelsesområdet gått tapt gjennom århundrer med

jordbruk og utbygging, men gravfelt er registrert på de aller fleste større historiske gårder. Figur 4.3 viser at den største konsentrasjonen av gravhauger har ligget i Fjære-området, men også Trålum og Molland har hatt større gravfelt, og fra Trålum stammer jo som nevnt noen kjempehauger fra eldre jernalder (jf. 4.2.11). Mindre gravfelt finnes som vist i kapittel 4 på bl.a. Landvik, Hafstad, Grøm og Dolholt, men det er særlig de tre områdene Trålum, Fjære-området og Molland som oppviser kontinuitet av gravfeltkonsentrasjoner gjennom hele jernalderen. En sentralplass har derfor trolig vært plassert i et av disse tre områdene.

Våpenfunn

Våpenfunn blir i Fabech og Ringtved (1995) kategorisert som indikasjon på sentralplasser. Etersom våpen kjennes fra de fleste av vikingtidens bosetninger, er det rimeligvis mengden og kvaliteten på våpnene som skiller en sentralplass ut fra andre bosetninger. Fra undersøkelsesområdet opptrer våpen som løsfunn og gravgods. Bare løsfunn av særlig kvalitet bør innbefattes i en sentralplassanalyse, som i mitt empiriske materiale bare gjelder sverdhjaltet fra Fevik (C10551) fra 900-tallet. Hjaltet er både av kostbart materiale og av importert type (Petersen 1919:130). Basert på landskapslovene fra middelalderen og undersøkelser av anglosaksiske graver har Bergljot Solberg fremlagt en metode for å dele gravene inn i tre statusgrupper for henholdsvis menn og kvinner, avhengig av gravgods. Den gravlagtes status i sammenheng med mannsgraver øker med antall våpentyper som fulgte den døde, mens for kvinners del er kriteriene basert på antall ovalspenner, perler og tekstilredskaper (jf. Solberg 1985).

Av gravene med full våpenutrustning, og da trolig det høyeste sjiktet av samfunnet, er Dolholt-graven (jf. 4.2.1) den eneste som kan dateres til 800-tallet. Resten av de daterte gravene med tre våpentyper stammer fra 900-tallets første halvdel. Kartet viser at gravfunnene fra Molland utmerker seg her, med to mannsgraver av høyeste statusgruppe, og en kvinnegrav av høy status, samt trolig flere graver av lavere status. Graver av aristokratisk karakter finnes ellers enkeltstående på Grøm, Sæveli og Hodnebrog. Sæveligraven tilhører nok opprinnelig Fjæregården ettersom den romlig sett er tilknyttet Fjære (jf. 4.2). Kategorien med to våpentyper, som sannsynligvis reflekterer et sjikt av velstående bønder, finnes derimot på mange av gårdene. Fra Bringsvær stammer også en kvinnegrav av denne statusgruppen, samt flere kvinnegraver fra lavere bondesjikt. Dette tyder på at flere stormenn holdt

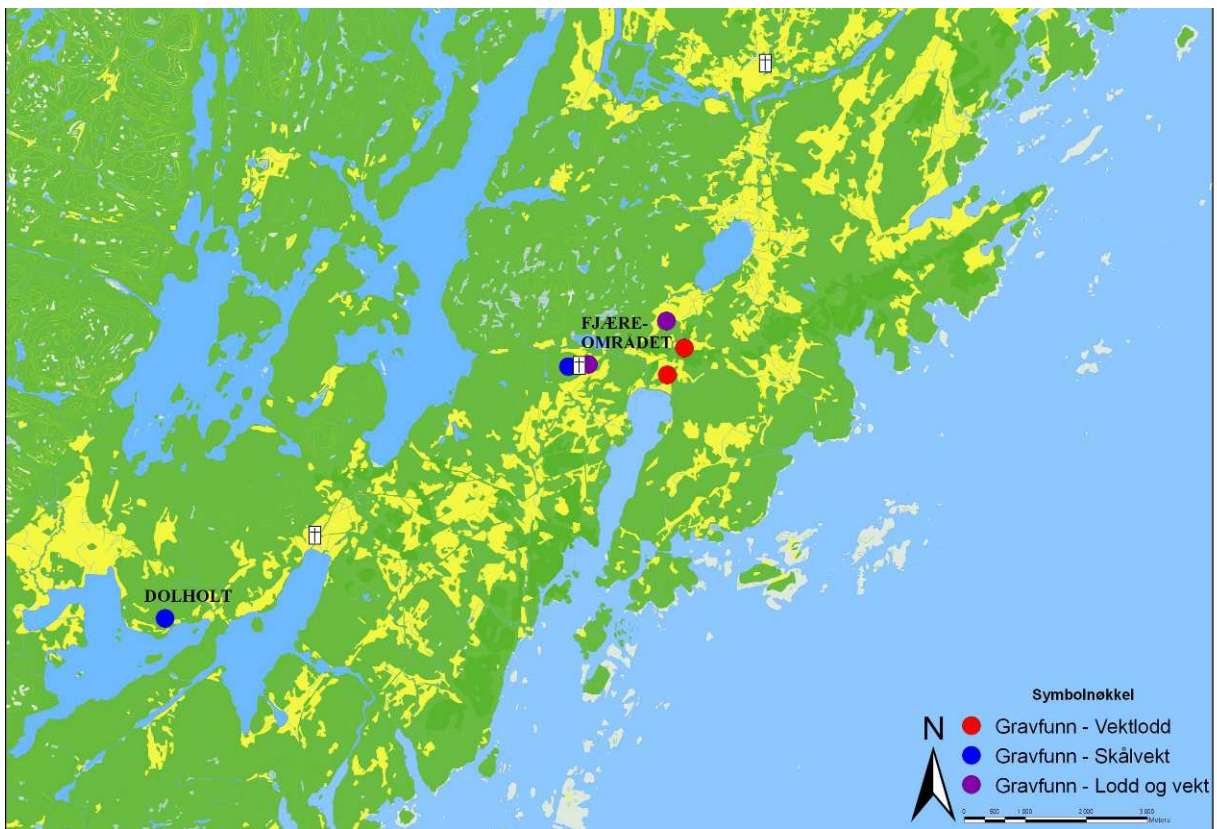
Figur 6.4: Romlig distribusjon av mannsgraver av kategori 1 (ett våpen), kategori 2 (to typer våpen) og kategori 3 (full våpenutrustning). Fordelingen er ganske jevn, men Molland utmerker seg med to graver av kategori 3, mens Fjære-området har én kategori 3-grav og to av kategori 2. Gravfunnene fra Dolholt er også av høy status, men to av disse er trolig fra eldste del av vikingtiden. Kart: Torbjørn Preus Schou.

til i undersøkelsesområdet, men at Molland og Fjære-området utmerker seg med flere høystatusgravleggelser. Det understøtter muligheten for at en sentralplass bafant seg i et av disse områdene.

Importgjenstander

Importgjenstander som fenomen reflekterer langdistansekontakter eller velstand nok til å anskaffe seg dem gjennom utveksling, enten økonomisk (markedsutveksling) eller sosialt (resiprositet). Gjenstandenes funksjon som symbol er også å reflektere velstand eller kontaktnettverk i sosiale sammenhenger. Det er imidlertid noe problematisk å skille import gjennom ikkevoldelige handlinger fra plyndring (Hedeager 1993:51). Gjenstander som skålvekt og smykker ble helst anskaffet på fredelig vis, mens gjenstander av klerikal karakter trolig tyder på rov (Wamers 1997:10). Av gravgods er det skålvektene av insulær type som utpeker seg i denne sammenheng (jf. Jondell 1974:33) (jf. fig. 6.5). Sett i sammen-

heng med de høystatusgravene, er det som nevnt bare Dolholt-graven fra eldre vikingtid som inneholder tre våpentyper og en skålvekt. De andre vektfunnene, som alle er fra Fjære-området, knyttes ellers til henholdsvis to våpentyper, en type eller faktisk ingen våpen, og dateres fra 880 til rundt 1000. Den eneste dateringen etter 950 er imidlertid den nevnte steinkisten fra Brings-vær. Annet importert gravgods fra undersøkelsesområdet er en ringformet spenne fra kvinne-graven på Molland, praktsverdet fra Trålum og bisselbeslaget fra Landvik, men sistnevnte er ikke knyttet til andre funn. Noen av gjenstandene i depotene kan også klassifiseres som importerte gjenstander, som beslagene i depotet fra Molland og gjenstandene fra Kroken, samt mynter. Importgjenstandene indikerer at Fjære-området og Molland utviklet en særstilling i undersøkelsesområdet rundt år 900, slik også statusgravene kan tolkes.

Figur 6.5: Distribusjon av vektutstyr i graver fra undersøkelsesområdet. Fjære-området har to graver med både skålvekt og vektlodd, en grav med skålvekt, og to graver med bare vektlodd. Den eneste gården utenfor dette området som oppviser gravfunn av vektutstyr er Dolholt, og dette gravfunnet stammer fra eldre vikingtid (jf. 4.3.1). Vektutstyret fra Fjære-området stammer derimot trolig fra 900-tallet. Kart: Torbjørn Preus Schou.

Funn av edelmetall

Depoter av edelmetallgjenstander er den tredje gruppen av arkeologisk materiale som knyttes til sentralplasser. Det sentralindikerende aspektet er i stor grad det samme i fenomen og funksjon som for importgjenstander. Gjenstander av både gull og sølv er funnet i relativt store mengder fra depoter i undersøkelsesområdet, og igjen utmerker Molland seg spesielt med sølvdepotet fra rundt 925. To gjenstander fra gravmaterialet gir også indirekte en indikasjon på produksjon av edelmetallgjenstander, nemlig digelen til bronsestøping fra Bringsvær og støpeformen for sølvbarrer fra Vik. Ifølge Fabech og Ringtved er håndverksproduksjon i sammenheng med edelmetall særlig karakteristisk for en sentralplass (Fabech & Ringtved 1995:19). Graven fra Vik inneholdt også et sverd med sølvbelagt hjalt (jf. 4.2.12). Bronse er ikke et edelmetall, men gjenstander av bronse er imidlertid et resultat av en arbeidskrevende prosess og kan, slik forholdene er for import og arbeider med edelmetall, karakteriseres som symbol på sosial status eller velstand. Innunder bronsegjenstander finnes det ovennevnte sverdhjaltet fra Fevik (**C10551**), samt skålvektene og smykkene. Som med importerte prestisjevarer fremhever dermed Fjære-området og Molland seg også i denne kategorien.

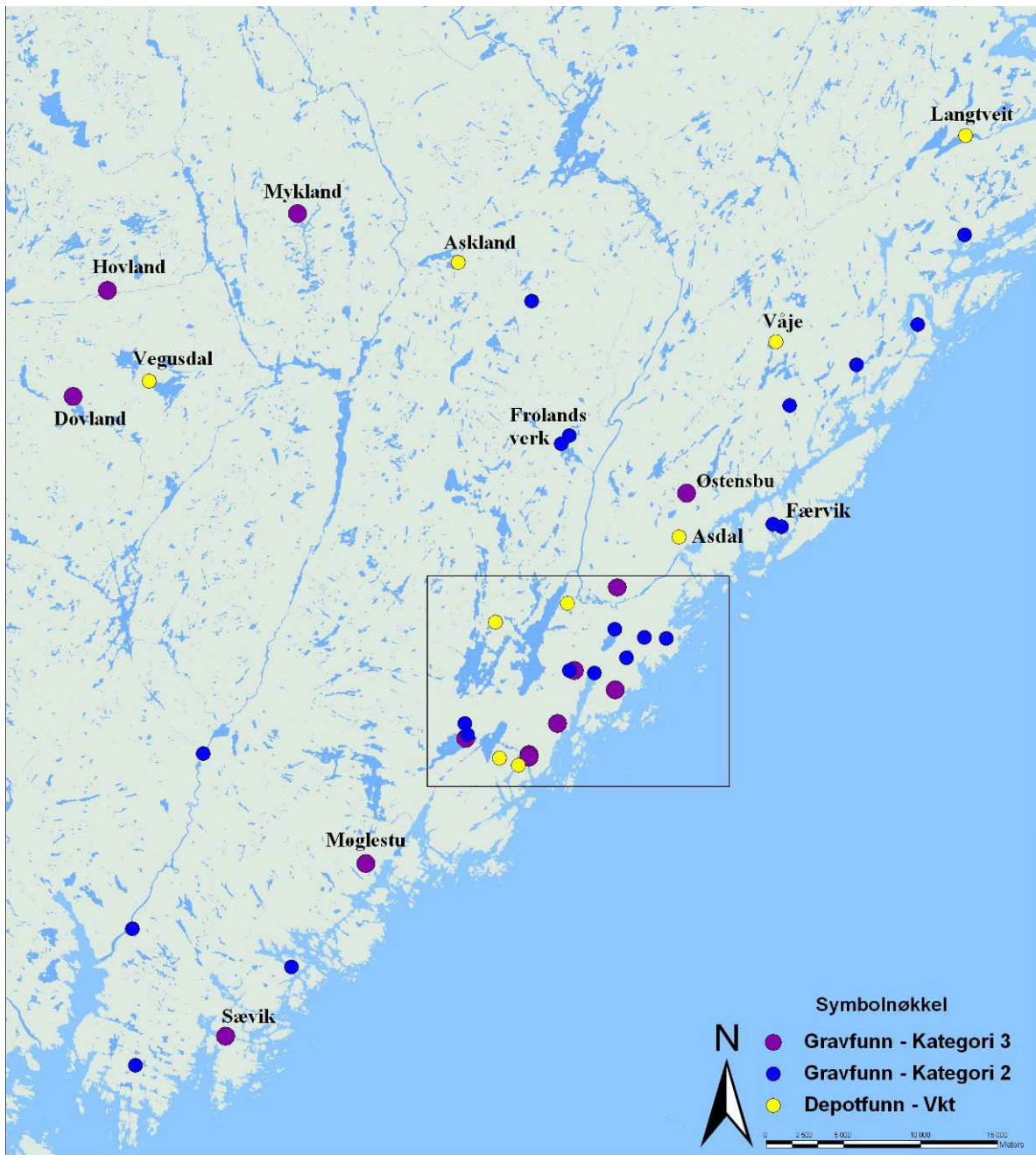
Samlet vil jeg argumentere for at arkeologiske funn og fornminner understøtter Fjære-området som en sentralplass i området, bl.a. er fem av seks gravfunn med vektutstyr herfra (jf. fig. 6.5). Et par andre storgårder som kan ha huset aktører i det øverste sosiale sjiktet, må imidlertid også fremheves. Molland fremtrer spesielt i denne sammenhengen, med minst to gravleggelser av personer av høyeste sosiale status, og med det nest største sølvdepotet i landet. Gravfeltet på gården er likevel ikke like ekstensivt som de mange feltene i Fjære-området. Som nevnt (jf. 4.2.11) representerer trolig også praktsverdet fra Trålum en mann fra det øverste samfunnsjiktet i området. Som med statusgraven fra Dolholt, er den imidlertid datert til 800-tallet, og disse gårdenes maktgrunnlag kan derfor muligens ha blitt noe svekket utover i vikingtiden (jf. 4.4). Ellers i området viser Grøm tegn til å ha hatt relativt sentral posisjon, men jeg kan ikke si noe mer presist om datering innen vikingtiden. Ettersom den har vært ganske ekstensiv, har beboerne muligens vært en av hovedaktørene i området. Folk som har holdt til i områdene som ble gårder på Hodnebrog, Tjore og Kroken har trolig også

vært ganske velstående, men stedene ligger alle noe usentralt i forhold til kommunikasjon og har heller ikke større gravfelt.

6.5 Regionens sentralområde som fokus for handel og produksjon

Sett i lys av områdets topografisk-geografiske plassering i regionen og hvordan kommunikasjon har vært strukturert av landskapet, utgjorde Fjære og deler av Landvik sannsynligvis et sentralområde i Aust-Agder i vikingtiden. Stedet var endepunkt for mindre ferdselsårer, og lå plassert langs de større kommunikasjonslinjene i vikingtiden. Det høye antallet graver av høy sosial status og depotfunn av edelmetall her i forhold til resten av regionen (jf. fig. 6.6), gjør også at sentralområdet trolig var lokalisert ved Nidelvas utløp. Sentralområdet har trolig rommet en sentralplass som fungerte som både det fysiske og organisatoriske knutepunktet mellom frakt av handelsvarer fra innlandet og de regionale kommunikasjonslinjene, både for oppsamling og videre distribusjon. Som et eksempel på disse forholdene kan området rundt Blakstad i Froland (jf. fig. 1.2) fremheves som et mindre sentralt oppsamlingspunkt for kleberkar fra de nærliggende bruddene før videre frakt ned elva, men bygda var i samme periode trolig perifer i forhold til Fjære og Landvik. En indikasjon på dette er at det er kjent flere relativt rike gravfunn fra området fra eldre jernalder, mens det fra vikingtiden bare er kjent én ryttergrav (**C30423**). Etter at masseproduksjonen av kleberkar fant sted, hadde dermed trolig området inngått i et avhengighetsforhold til et sentralområde. Ryttergraven kan trolig underbygge dette, ettersom slike graver helst skriver seg fra 900-tallet og gjerne tolkes som perifere militære støttepunkter for et sentralområde eller sentralmakt (Braathen 1989:141). Slik er regionenes rolle også strukturert av et tidsmessig aspekt. De topografisk-geografiske forholdene førte til at sistnevnte område var et mer egnet rom for sentrale funksjoner enn områder i innlandet og strukturerte således regionen i et sentrum/periferi-forhold.

Selve oppsamlingen av varene i sentralområdet foregikk muligens via stapelfinansiering, der subsistensvarer fra det ledende sjiktets egne eiendommer, som i den sammenheng må ha produsert et jordbruksoverskudd, ble benyttet til underhold av spesialister og håndverkere. Stapelfinansiering kan fungere bra i mindre kompakte regioner med gode muligheter for transport av tyngre varer (Brumfiel & Earle 1987:6). Et viktig moment her er at i et samfunn uten institusjonalisert markedsøkonomi var spesialisert produksjon av nyttevarer

Figur 6.6: Oversikt over gårder med mannsgraver av kategori 2 og kategori 3 (jf. fig. 6.4 for distribusjonen i undersøkelsesområdet), samt distribusjonen av depoter av edelmetall fra vikingtiden i regionen. Figuren viser at det finnes enkelte spredte graver av kategori 3, og spredte depotfunn og graver av kategori 2, men at undersøkelsesområdet (markert med rektangel) oppviser en mye tettere konsentrasjon av slike fenomener. Dette tyder på at området var et sentralområde i vikingtiden. Kart: Torbjørn Preus Schou.

trolig avhengig av sentralplassens kontaktnettverk og transportmidler, ettersom produsenter uten tilgang til en markedsinstitusjon, heller ikke hadde adgang til en anonym mengde av forbrukere. Uten et marked hadde de heller ikke noe insentiv for å bedrive masseproduksjon

(jf Brumfiel & Earle 1987:5; Christophersen 1989:119). Derimot kunne sentrale aktører med både kapital og teknologi skaffe seg tilgang til slike markeder i andre områder, og dermed motivere til en slik produksjon gjennom makt, som skattlegging eller toll, eller betaling i en eller annen form, symbolsk eller med konkrete varer. Johan Callmer har også påpekt at spesialisert handelsnettverk krever nært samarbeid med lokale maktstrukturer for organisering (Callmer 2002:155). Jeg anser det som sannsynlig at aktørene som stod for denne stapelen holdt til innerst i Vikkilen, på raet rundt den senere Fjære kirke. Stormenn på Molland har kanskje også vært involvert, men særlig de kommunikative forholdene fremhever Fjære-området som en sentralplass. Kontroll over organiseringen av nyttevarehandelen resulterte i kapital som kunne konverteres til prestisje, og førte til at visse aktører i undersøkelsesområdet kunne akkumulere symbolsk og reell kapital, som gav et politisk og økonomisk overtak over andre aktører i området.

Jeg har i dette kapitlet sannsynliggjort at undersøkelsesområdet mitt utgjorde et sentralområde for en større region i Aust-Agder, hvor Fjære-området kan fremheves som en regional sentralplass. Aktørene og strukturene som befant seg her var trolig selve institusjonaliseringen av kontrollen og organiseringen av klebervirksomheten i regionen.

Kapittel 7 – Kleberkarhandelen i et overregionalt perspektiv

Jeg har i de to foregående kapitlene forsøkt å argumentere for at klebervirksomheten i regionen var en masseproduksjon basert på omsetning for en befolkning spredt over et større område, og at undersøkelsesområdet, med tyngdepunkt i Fjære, trolig var et sentralområde og kommunikativt knutepunkt for denne virksomheten. Jeg vil nå vurdere materialet i forhold til handel i vikingtiden, med vekt på Agderfylkene og området rundt Skagerrak både i et regionalt og overregionalt perspektiv.

7.1 Handelens karakter og omfang

Vikingtiden karakteriseres av nye forhold for handel og produksjon. Handel med masseproduserte nyttevarer, slik man kjenner det fra skandinavisk middelalder, vokste frem ved periodens begynnelse og tiltok etterhvert i omfang. Den politisk og sosialt motiverte gavehandelen som gjennom jernalderen foregikk mellom ledende sjikt i kontakt med hverandre, fikk fra slutten av 700-tallet følge av varehandel over lengre distanser for omsetning i det bredere lag av samfunnet (Christophersen 1991:160 f.; Ulriksen 1998:206 f.; Sindbæk 2005:11). De norske varene som i vikingtiden karakteriserte dette nye, endrede systemet var særlig kleberkar, jern, kvernsteiner og bryner (Christophersen 1991:160; Baug 2006:6). Handelssystemet var en del av et mer eller mindre hierarkisk nettverk av regioner, knutepunkt og transportruter over store deler av Nord-Europa, med utløpere til de sentrale politiske og økonomiske områdene i Midtøsten og Vest-Europa (Hårdh 2003:49; Sindbæk 2007:119). Handelen med slike nyttevarer startet trolig i Sør-Skandinavia som en del av den frisisk-karolingiske nordsjøhandelen med kvernstein fra Rhinland, og ekspanderte på 800-tallet til et komplekst nettverk som inkluderte varer fra resten av Skandinavia, inklusiv norske områder (Näsman 1991:37 f.). Med tiden ble handelen institusjonalisert og ferdselen rutinisert og strukturert i lokal-, regional- og fjerndistribusjon, et sosioøkonomisk system som reproduserte seg selv. Denne struktureringen førte til fremvekst av plasser med varierende funksjon og hierarkisk posisjon i nettverket, som politiske maktsentre, pre-urbane handelsknutepunkt, stapel/lagringsplasser, regionaløkonomiske sentre etc, avhengig av romlige og sosiale forutsetninger (Sindbæk 2005:105 ff.). Sentralplasser skiller seg i dette nettverksperspektivet fra handelsknutepunkt som Kaupang og Hedeby ved at den lokale

handelen tilfløt sentralplassene og at de hadde kontakt med et handelsknutepunkt, men ikke hadde den direkte tilknytningen til langdistansehandelen som noder (Sindbæk 2007:127). Transportmidler og betalingsmidler var to aspekter som påvirket fremveksten av nyttevarerhandelen, og jeg vil se nærmere på dette i en slik sammenheng.

7.2 Varetransporten til sjøs

Endringen i handelssystemet førte også til strukturelle og institusjonelle endringer i forhold til transportmidler. Økt fokus på handel med tunge nyttevarer, førte til endring i transportteknologien, og da spesielt i forhold til skip (Näsman 1991:37). Nye mønstre i varehandelen førte til bygging av lasteskip for sjøtransport. Fra 800-tallet kjennes stort sett skeiden, men utover på 900-tallet ble det også bygget knarrer, hvor lasteevnen økte utover i århundret (jf. Crumlin-Pedersen 1991:75; 1999:12). Fra 900-tallet opptrådte utvilsomt spesialiserte handelsskip i skandinaviske farvann, og spesielt i andre halvdel av århundret (Crumlin-Pedersen 1999:15; Sindbæk 2007:128). Jens Ulriksen påpeker at antall skipsvrak i danske farvann øker først fra 1000-tallet, noe som indikerer en ytterligere økning i skipstrafikken fra siste del av vikingtiden mot middelalderen (Ulriksen 1998:223). Denne økningen i antall og størrelse på frakteskip skjedde trolig pga redusert risiko for ufred på handelsferder som følge av konsolidering av handelssystemet gjennom institusjonalisering og rutinisering. Jeg finner det imidlertid sannsynlig at de senere skandinaviske frakteskipene har forgjengere i området som skip av mindre størrelse, kanskje allerede fra sent 800-tall, slik det er påvist i Østersjøen, men ihvertfall fra begynnelsen av 900-tallet (jf. tabell i Crumlin-Pedersen 1999:12). Slike skip, som muligens rommet fra 1-5 tonn, var derfor egnede transportmidler for distribusjon av kleberkar. Fra Fjære stammer det som vist stedsnavn som kan knyttes til skipsteknologien fra perioden (jf. 6.2), og området hadde nære forbindelser til sjøfart. Utviklingen i skipsteknologien har trolig vært en del av institusjonaliseringen av handelen, og muligheten for distribusjon av større last med kleberkar fra sentralplassen i Fjære har bidratt til større integrering av området i handelssystemet. Dette var igjen en forutsetning for en utvikling mot mer markedsøkonomiske forhold, hvor redskaper som vektutstyr tyder på økt bruk av nøytrale betalingsmidler i handelstransaksjoner (jf. 3.1.3).

7.3 Sølv som betalingsmiddel

I deler av Skandinavia vokser det etter 850 frem et system som er blitt kalt vektpengevirksomhet, basert på oppveing av edelmetall, spesielt sølv, som betaling under visse handelstransaksjoner. Hovedredskapet i forhold til dette systemet var skålveker og vektlodd (Hårdh 1996:25 f.). Et interessant moment i forhold til institusjonalisering av handelen er at vektsystemet ser ut til å standardiseres i årtiene rundt 900, siden visse aktører i store deler av kystområdet i Sør-Skandinavia begynte trolig ved slutten av 800-tallet å operere innenfor samme metriske rammeverk, der systemet selv fungerte som garantist slik utmyntning gjorde senere (ibid. 60; Sindbæk 2005:46 ff.). Dette sammenfaller med importkulminasjonen av arabisk sølv, som forekommer i perioden 890-950 (Skaare 1976:52), og er nok en indikator på at det endrede handelssystemet har slått rot som en utbredt praksis. Det er i Skandinavia først og fremst det danske området som karakteriseres av utstrakt bruk av vektpengevirksomhet, men arkeologisk materiale fra kystområdene i østlige Norge og Vest-Sverige indikerer at disse trolig også var en del av systemet (Hårdh 1996:129). Vektutstyr og hakkesølv er arkeologiske gjenstander som ofte blir identifisert som redskaper for et slikt betalingssystem og sett på som indikasjon på handelsvirksomhet. Jeg vil under diskutere noen aspekter ved disse og knytte dem opp til mitt materiale.

Vektutstyr

Funn av skålveker og vektlodd i gravmateriale er blitt tolket som sikre bevis på handel eller handelsmenn (jf. Larsen 1986:111). Unn Pedersen, som har gjennomgått vektutstyret fra graver på Kaupang og i Sørøst-Norge generelt, kom frem til at tolkningen av vektutstyret som handelsredskaper er for bastant (Pedersen 2000:15 f), idet det forekommer f.eks. i en kontekst sammen med smedverktøy, og kan dermed også tyde på en funksjon innen støping eller bearbeiding av metall og ikke handel alene. Spesielt innen produksjon av standardiserte vektlodd er dette en mulighet, men også i sammenheng med støping av standardiserte metallbarrer. Et annet alternativ er at støping av legeringer kan ha krevd bruk av vektutstyr for å oppnå de nødvendige forholdene mellom råvarene, eller oppveing av edelmetall for foredling av gjenstander. Det er selvsagt også sannynlig at vektutstyret har vært knyttet til handel i form av omsetning av smedens arbeider, men hun mener at materialet fra Kaupang åpner for andre funksjoner (ibid:97 ff). Gravene med vektutstyr er også gjennomgående rike

ifølge hennes analyse, gjerne blant de rikeste gravene på feltet, og tyder på at den gravlagte stammet fra samfunnets øvre sjikt (ibid 102 f.). Denne konteksten kan indikere at vektutstyret var redskaper for administrative funksjoner, som innkreving av bøter, toll eller avgifter, eller i sammenheng med administrert handel og redistributive utvekslingsformer (ibid:104).

Jeg anser også at alle disse funksjonene kan være representert ved vektutstyr. Smeden har som nevnt vært knyttet til høy sosial status, og kan ha innehatt administrative funksjoner, samtidig som han også kan ha drevet med handel. Det er jo også eksempler på graver som *ikke* oppviser vektutstyr, selv om de har enten smedverktøy eller full våpenutrustning, samt gravfunn som ikke inneholder stort mer enn selve vektutstyret eller t.o.m. bare vektlodd. Kombinasjonen av vektutstyr og flere våpentyper eller smedverktøy indikerer alt i alt en person av øverste sosiale sjikt. I det arkeologiske materialet fra mitt område fremhever Fjære-området seg igjen. Herfra stammer to funn av både skålvekt og vektlodd, men den ene, steinkistebegravelsen fra Bringsvær (jf. 4.2.2), inneholdt bare en øks. Denne gravleggelsen er også romlig adskilt fra gårdens gravfelt, og kan tyde på at den gravlagte var en utenfor-

Figur 7.1: Gravfunnet fra Dolholt med smedverktøy, en enkel skålvekt og full våpenutrustning. Et bronsebeslått drikke-horn fulgte også med denne stormannen i graven. Funnet er datert til eldre vikingtid (800-850). Foto: Universitetets Oldsaksamling.

stående, muligens tilknyttet handelsvirksomhet. Den ellers ganske rikt utstyrte graven, inneholdt bare ett våpen, noe som understøtter dette. Den andre graven med vekt og lodd har derimot både sverd og spyd, og flere andre redskaper (jf. 4.2.3). Den stammer fra et av feltene nær Fjære kirke, og fra et annet av disse feltene stammer en sekundærgrav med bare

vektutstyr. Smedgraven fra Vik (jf. 4.2.12) inneholdt derimot bare vektlodd. I denne sammenheng er kanskje en kobling til smedarbeid mer sannsynlig enn handel, f.eks. støping av standardiserte sølvbarrer. Graven med smeltesigel fra Bringsvær inneholdt imidlertid ikke vektutstyr. Smedgraven fra Dolholt (fig. 7.1) inneholdt også en skålvekt, og dessuten både smedverktøy og full våpenutrustning. Den gravlagte var trolig blant de fremste i området, men ble gravlagt i første halvdel av 800-tallet og dermed trolig et par generasjoner før den neste graven med vektutstyr. Dette viser at Fjære-området igjen fremhever sin posisjon som stedet hvor de ledende i regionen holdt til, og at deres vektutstyr både var et symbol på deres rolle som organisatorer av handel og varedistribusjon og et funksjonelt redskap for dette.

Hakkesølv

Depoter av sølv fra vikingtiden har lenge vært blitt sett på som indikasjon på handel og betalingsmidler (jf. Grieg 1929:201). Fragmentert sølv, såkalt hakkesølv, regnes som den direkte sammenhengende mellom vektutstyr og betaling (Hårdh 1996:18). Birgitta Hårdh argumenterer for at sammensetningen av sølvdepoter i Skandinavia og Baltikum kan gi innblikk i den økonomiske strukturen innenfor et område eller region. Hun mener det ligger et motsetningsforhold i det å hakke opp sølv i små biter for betaling og det å samle inn sølv for produksjon av ornamentale gjenstander. Denne forskjellen mellom prestisje og nytte reflekterer i hvilken grad sølv ble brukt som betalingsmiddel for handel (ibid:18). Dette gjenspeiles i depotfunnene, der depoter med mye hakkesølv ofte har få ornamentale ringer, og vise versa (ibid:18). Et depot med mye hele ringer indikerer omfattende bruk resiproke prestisjeforhold, og lite bruk av sølv i markedshandel (ibid:22).

Fra undersøkelsesområdet stammer flere depoter av edelmetall, men alle er funnet i utkantene av dette området, som Skiftenes, Kroken og Tjore. Det eneste depotet som er funnet i sammenheng med en gård som også oppviser rike gravfunn, er depotfunnet fra Molland (fig. 7.2), som trolig var blant de rikeste gårdene i området. Depotet kan muligens fortelle noe om økonomisk struktur og organisering av handelen i området. Det kommer i en mellomstilling i forhold til andre depoter, da den inneholder noe hakkesølv, som den opphakkede halsringen, men også innbefatter store, tunge sølvringer (Hårdh 1996:149). Dette kan tyde på eierne av depotet både brukte sølv i en prestisjesammenheng og i forhold til mindre transaksjoner. De øvrige depotene i regionen består derimot utelukkende av en eller

flere ringer, og tyder på et system mer basert på prestisje. Alle depotene, bortsett fra armringene fra Skiftenes (C26673 – jf. 4.6) som ikke er datert, kan dateres til 900-tallet, noe som passer inn i mønsteret med importen av arabisk sølv og ekspansjonen i nyttevarerhandelen. Det at det derimot ikke er funnet depoter i Fjære-området, er imidlertid ikke et tegn på at aktørene her ikke brukte sølv i større mengder. Området oppviser tydeligvis utstrakt bruk av sølv, ettersom smedgraven herfra (jf. 4.2.3) inneholdt en støpeform for sølvbarrer. Aktørene som opererte her kan i stedet ha vært mer integrert i den institusjonaliserte handelen med Sør-Skandinavia og dermed i større grad brukt sølv til handelsformål enn i prestisjesammenheng. Det at så mye vektutstyr er påvist i Fjære-området bidrar til å understøtte denne forklaringen.

Figur 7.2: Ringene og beslagene i depotet fra Molland. De tre gjenværende knappene etter den fragmenterte ringspennen (jf. 4.6) kan ses i midten til venstre. Depotet tyder både på bruk av sølv i prestisjesammenheng, og i mindre grad oppdeling av gjenstander til hakkesølv for handelsformål. Bildet er hentet fra Låg 1999, s. 115.

7.4 Organisering av handelen

Axel Christophersen har benyttet Brumfiel og Earles tilnærminger (jf. 3.1.6) i sammenheng med produksjon og distribusjon av nyttevarer fra Telemark rettet mot et sentralområde i Skien. Han setter denne handelen i sammenheng med stormenn eller høvdingers mulighet til anskaffelse av luksusvarer og prestisjegenstander for opprettholdelse av den sosiale *status*

quo og politiske allianser gjennom administrering og kontroll over flyten av masseproduserte nyttevarer, som bryner og jern. Han antyder at de fikk denne posisjonen ved å kontrollere sentralplasser som fungerte som oppsamlingsplasser for varer fra indre Telemark på grunn av sin sentrale topografiske beliggenhet i ved utløpet av Telemarksvassdraget (Christophersen 1989:128). Det økonomiske ressursgrunnlaget for selve handelen var trolig kontroll av land og overskuddsproduksjon fra jordbruk fra sine eiendommer og omsetningen var basert på kontaktnettverk til handelsplasser og andre regionale sentre, som Kaupang og Hedeby. Denne organiserte regionalhandelen forekom parallelt med lokal handel i sammenheng med sesongmessige markeder for byttehandel innen en mindre region. Disse lokale markedene ble trolig frekventert i sammenheng med andre aktiviteter som kunne gjennomføres på en sentralplass, f.eks. i rituelle eller rettslige sammenhenger (ibid:122). Dette forholdet understøttes også undersøkelser i Trøndelag, hvor handelen med jern fra innlandet settes i sammenheng med organisering fra topografisk strategiskbeliggende sentralområder ved kysten (jf. Christophersen 1989:125). Dette var sannsynligvis også tilfelle i mitt undersøkelsesområde. Jeg vil derfor se nærmere på klebervirksomheten i Aust-Agder i et slikt perspektiv, hvor den sannsynlige sentralplassen rundt Fjære og hadde sammenheng med nyttevarehandelen i regionen.

7.5 Kleberkarene fra Aust-Agder i det overregionale handelsnettverket

Så langt i denne oppgaven har jeg belyst aspekter som tyder på at det foregikk en spesialisert masseproduksjon av kleberkar i Aust-Agder i vikingtiden, og at produktene fra denne virksomheten ble transportert fra bruddene mot et sentralområde i Fjære og deler av nåværende Landvik sogn – området som utgjør mitt studieområde. Her mener jeg det er indikasjoner på at kleberkarene ble oppsamlet for videre distribusjon til forbrukere i resten av Agder. Vestfold og Danmark kan også ha utgjort markeder i et slikt handelsnettverk, ettersom karfragmenter har blitt funnet i disse områdene (jf. 5.3).

Det er i denne sammenhengen jeg setter Fjære-områdets økte velstand på 900-tallet i sammenheng med f.eks. Trålums og Dolholts mulige tilbakegang i forhold til den tidligste delen av vikingtiden (jf. 4.4). Nyttevarehandelen var i vekst gjennom hele perioden, men for meg virker det som at handelen var tilstrekkelig institusjonalisert først fra rundt år 900 til at kontrollen over handelen ble tungen på vektskålen for aktørene som var involvert. Økende

sølvimport fra det islamske riket til handelssystemet i Skandinavia i denne perioden kan tyde på økt bruk av sølv i handelstransaksjoner. Handelen ble strukturert i ruter mellom Kaupang, Birka og Hedeby, og spesialiserte frakteskip frekventerte skandinaviske farvann. Samtidig forekom dette i en tid der vikingetoktene som karakteriserer 800-tallet var i tilbakegang, og dermed gav handelen bedre kår. En lukrativ handel kan her ha vært en viktig årsak til denne utviklingen. Stormenn hadde interesse av å opprettholde fredelige forhold for både skipsfart og handel. Vektskålen fra Dolholt-graven er kronologisk ganske isolert, og kan representere det gamle systemet, da nordmenn ikke i like stor grad var integrert i handelsnettverket i Nordvest-Europa og dro på vikingtokt til bl.a. De britiske øyer. Fra gravene i Fjære-området stammer derimot en ansamling av vektutstyr (jf. fig. 6.5), noe som i større grad indikerer en funksjonstilhørighet enn hva et isolert funn ville gjort. Disse stammer også fra en periode da handelsnettverket var institusjonalisert og representerer trolig aktører som utgjorde en del av dette systemet.

Hvordan selve handelsforholdene var i Fjære er vanskelig å avgjøre med utgangspunkt i det arkeologiske materialet. Jeg har ikke funnet belegg for et knutepunkt av urban karakter, med spesialistfunksjoner og bosetning av Kaupangtypen i området. Det er imidlertid ikke usannsynlig at det har vært en mer regional markeds plass her, hvor varer ble byttet mellom lokalbefolkningen i sammenheng med aktiviteter på sentralplassen. Jeg anser det også som rimelig at her har vært en plass for oppbevaring av produkter fra regionen, som ble brakt hit og overtatt av sentrale aktører. Dersom denne transporten var organisert av aktører som selv utøvde en viss kontroll over produksjonen kan kompensasjon for disse produktene kommet i form av prestisjevarer, og hatt et resiprokt aspekt. Dersom spesialistene selv fikk kompensasjon har de trolig fått subsistensvarer i bytte, enten jordbruks- eller håndverksprodukter. Et tredje alternativ er at ideologisk eller fysisk makt har gjort det mulig å inndrive skatter eller avgifter, som f.eks. en viss mengde av produktene – enten gjennom direkte kontroll over produksjonen eller ved å kontrollere institusjonene som strukturerte distribusjon eller omsetning. Dette er likevel vanskelig å ta stilling til ut fra det arkeologiske materialet. Sentrale aktører i Fjære kan imidlertid ha akkumulert kapital i form av produkter fra innlandet ved kontroll av eventuelle markeder eller havneanlegg, noe det rike gravmaterialet kan være tegn på.

Jeg har imidlertid ikke empirisk grunnlag til å trekke noen bastante konklusjoner rundt hvor produktene fysisk ble distribuert. Tre alternativer som fremstår som sannsynlige. Enten kan aktører ha oppsøkt stedet der ferdigproduserte kar ble oppbevart og anskaffet dem gjennom handel med folk på sentralplassen, trolig de som organiserte handelen. De som kom til stedet kan enten selv ha hatt bruk for varene, men mer sannsynlig var de representanter for aktører som hadde midler til å betale for og frakte større mengder nyttevarer. Et annet alternativ er at de sentrale aktørene på sentralplassen eller deres representanter, lastet varer ombord i skip og fraktet dem til andre områder for videre salg. Ellers kan kleberkarene ha blitt fraktet til ett sentralt punkt i handelsnettverket, i dette tilfellet kan hende Kaupang, og derfra fordelt via andre aktører igjen. I sistnevnte tilfelle kan det også ha involvert aktører som opererte langs handelsrutene og oppsøkte sentralplassen i Fjære – en forklaring som dermed lar seg integrere med den første modellen. Det er likevel tvilsomt at en slik handel og varefrakt kan sammenlignes med de mer omfattende og spesialiserte funksjonene i viking-tidsbyene Kaupang eller Hedeby. Jeg vil derfor karakterisere Fjære som en sidevei i et større system hvor noen regionale varetyper ble *tilført* en overregional handelsrute, enn en plass hvor mange handelsruter møtes i et overregionalt knutepunkt, slik Kaupang, Birka og Hedeby representerer.

Kapittel 8 – Avslutning

Målet for denne oppgaven var å undersøke i hvilken grad det rike funnmaterialet som er blitt funnet i Grimstadorrådet kan knyttes til ekspansjonen i handel med nyttevarer i vikingtiden. Jeg ville i denne sammenhengen undersøke hvilken rolle klebervirksomheten i Aust-Agder kan ha spilt for denne handelen. For å kunne belyse disse problemstillingene var det nødvendig å foreta en samlet vurdering av det arkeologiske materialet fra området datert til vikingtiden, ettersom en slik oversikt ikke forelå. Jeg presenterte også en oversikt over distribusjonen av kleberkar og kleberbrudd i Agderfylkene. Denne viser at stort sett alle deler av regionen brukte kleberkar, men at bare områdene rundt Nidelva i Aust-Agder hadde tilgang til kleberressurser, og at karene derfor trolig ble produsert i store kvanta og distribuert herfra. Produksjonens natur gjorde at den ble institusjonalisert og at vanntransport ble en nødvendighet for distribusjonen. Frakten av karene har derfor sannsynligvis foregått mot kysten, hvor produktene hopet seg opp for videre distribusjon, ettersom omlastning til havgående skip strukturerte stans i frakten.

Omlastningspunktene i distribusjonen av slike nyttevarer blir formet av topografisk-geografiske forhold, og Grimstadorrådet utmerker seg som stedet hvor dette trolig har skjedd. Herfra stammer også mange rike gravfunn og depoter av edelmetall. Jeg hadde som mål å forsøke å klargjøre hvilken karakter dette stedet hadde i vikingtiden. Ved å analysere den interne romlige distribusjonen av arkeologiske funn og strukturer, og kombinere dette med topografiske og arkeologiske kommunikasjonslinjer, kom jeg frem til at området hadde vært et sentralområde i regionen som helhet og derfor trolig utgjorde et oppsamlingpunkt og omlastningspunkt for kleberkar fra omlandet. Innenfor dette området fremhevet Fjærområdet seg som spesielt sentralt. I denne betegnelsen innbefatter jeg de nåværende gårdene Fjære, Sæveli, Spetalen, Bringsvær og Vik. Jeg finner det rimelig at gårdene her utgjorde en sentralplass i vikingtiden. Flere andre gårder oppviser rikt materiale, men de mangler den knutepunktfunksjonen for lokalkommunikasjon som Fjærområdet hadde.

Det kan også påvises en kronologisk utvikling innen området, hvor noen gårder med rike graver fra første del av 800-tallet, som Dolholt, ikke fremviser like rikt materiale fra 900-

tallet, mens andre gårder, som Fjære-området og Molland, viser tegn til økt velstand og makt på 900-tallet. Dette samsvarer til dels med utviklingen vikingtidens handel med nyttevarer. Fra rundt 900 ser handelen ut til å konsolideres som et institusjonalisert system, hvor spesialiserte handelsskip opererte i Sør-Skandinavia, importen av sølv kulminerte, og redskaper for handelstransaksjoner ble standardisert. Slike redskaper opptrer også i Fjære-området fra denne perioden, og tyder på at aktørene her i tok del i handelsystemet i den større regionen.

Litteratur

- Alfsen, B. E. & O. H. J. Christie. 1979. Massenspektrometrische Analysen von Specksteinfunden aus Haithabu und wikingerzeitlichen Specksteinbrüchen in Skandinavien. *Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu, Bericht 14*, 170-184. Neumünster.
- Andersen, E. B. 2004. *Vikingtidens sverdtyper. Deres sosiale og symbolske betydning*. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi, Universitetet i Oslo.
- Baug, I. 2006. Stein som handelsvare. I: Førsund, F. B. (red.): *Hyllestadseminaret. Rapport fra fagseminar*, 6-15. Hyllestad kommune.
- Bergsvik, T. 2003. *Samfunn og ferdsel i yngre jernalder i Romsdal: bakgrunn for kjøpstedet på Veøy*. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi, NTNU.
- Bertelsen, R. 1991. Periferi og periferidannelse fra førhistorisk til historisk tid. I: Wik, B. (red.): *Gunneria 64: Sentrum - periferi. Sentra og sentrumsdannelser gjennom førhistorisk og historisk tid*, 51-70. Trondheim.
- Blindheim, C. 1974. Kaupang in Skiringssal. A Norwegian port of trade from the Viking age. I: Jankuhn, H., W. Schlesinger, H. Steuer (red.): *Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter. Teil II*, 40-57. Göttingen.
- Blindheim, C., B. Heyerdahl-Larsen & R. L. Tollnes. 1981. *Kaupang-funnene, Bind I. Norske Oldfunn XI*. Oslo.
- Blindheim, C. 1982. Slemmedal-skatten. En liten orientering om et stort funn. *Viking XLV*, 5-31. Oslo
- Blindheim, C. 1984. Handelsproblemer i norsk vikingtid. *The Ása G. Wright Memorial Lectures*, V-VI. Reykjavik.
- Bjørlykke, K. 1979. *Kort historikk om Reddalskanalen*. Landvikvannets Grunneigarlag.
- Bourdieu, P. 1990. *The logic of practice*. Cambridge.
- Brumfiel, E. M. & T. K. Earle. 1987. Specialization, exchange, and complex societies: an introduction. I: Brumfiel, E. M. & T. K. Earle (red.): *Specialization, exchange, and complex societies*, 1-9. Cambridge.
- Braathen, H. 1989. Ryttergraver. Politiske strukturer i eldre rikssamlingstid. *Varia 19*. Oslo.
- Callmer, J. 1998. Handelsplatser och kustplatser och deras förhållande till lokala politiska system. Ett bidrag till strukturen i den yngre järnålderns samhälle. I: Larsson, L. & B. Hårdh (red.): *Centrala platser – centrala frågor. Samhällsstrukturen under*

- Järnåldern. En vänbok till Berta Stjernquist. Uppåkrastudier 1, 27-37. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No. 28. Lund*
- Callmer, J. 2002. North-European Trading Centres and the Early Medieval Craftsman. Craftsman at Åhus, north-eastern Scania, Sweden ca. AD 750-850+. I: Larsson, L. & B. Hårdh (red.): *Central Places in the Migration and Merovingian Periods. Uppåkrastudier 6, 133-157. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No. 39. Lund*
- Christensen, A. E. 1995. Båtbygging, naturgitt desentralisering av et viktig håndverk? I: Resi, H. G. (red.): *Varia 30, 123-130. Oslo.*
- Christophersen, A. 1989. Kjøpe, selge, bytte, gi. Vareutveksling og byoppkomst i Norge ca 800-1000: En modell. I: Andrén, A. (red.): *Medeltidens födelse. Symposier på Krabberups Borg 1, 109-145. Lund.*
- Christophersen, A. 1991. Ports and Trade in Norway during the transition to historical time. I: Crumlin-Pedersen, O. (red.): *Aspects of Maritime Scandinavia AD 200-1200, 159-170. Roskilde.*
- Crumlin-Pedersen, O. 1983. Skibe, sejlads og ruter hos Ottar og Wulfstan. I: Lund, N. (red.): *Ottar og Wulfstan – to rejsebeskrivelser fra vikingetiden, 32-44. Roskilde.*
- Crumlin-Pedersen, O. 1991. Ship Types and Sizes AD 800-1400. I: Crumlin-Pedersen, O. (red.): *Aspects of Maritime Scandinavia AD 200-1200, 69-82. Roskilde.*
- Crumlin-Pedersen, O. 1999. Ships as indicators of trade in Northern Europe 600-1200. I: Bill, J. & B. L. Clausen (red.): *Maritime Topography and the Medieval Town, 11-20. København.*
- Engesveen, A. 2005. *På vei mellom levende og døde: en analyse av forholdet mellom veier og graver i Vestfold i vikingtid.* Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi, Universitetet i Oslo.
- Fabech, C. 1999. Centrality in sites and landscapes. I: Fabech, C. & J. Ringtved (red.): *Settlement and Landscape, 455-473. Århus.*
- Fabech, C. & J. Ringtvedt. 1995. Magtens geografi i Sydsandinavien – om kulturlandskap, produktion og bebyggelsesmønster. I: Resi, H. G. (red.): *Varia 30, 11-37. Oslo.*
- Fladby, R. & H. Try (red.). 1972. *Skattematrikkelen 1647 VIII – Aust-Agder fylke.* Oslo.
- Fonnesbech-Sandberg, E. 1991. Centralmagt, centre og periferi i Danmarks. folkevandringstid. I: Wik, B. (red.): *Gunneria 64: Sentrum - periferi. Sentra og sentrumsdannelse gjennom førhistorisk og historisk tid, 233-247. Trondheim.*

- Gansum, T. 2002. *Hulveger – Fragmenter av fortidens ferdsel*. Tønsberg.
- Giddens, A. 1984. *The constitution of society*. Cambridge.
- Gjessing, H. 1923. Aust-Agder i forhistorisk tid. *Arendal fra fortid til nutid*, 1-56. Kristiania.
- Grieg, S. 1929: Vikingetidens Skattefund. *Universitetets Oldsaksamling Skrifter. Bind II*. Oslo.
- Grieg, S. 1990 [1939]. Fjære i oldtiden. I: Frogner, K. T. (red.): *Fjære – som engang var*. Arendal.
- Gustin, I. 2004. *Mellan gåva och marknad. Handel, tillit och materiell kultur under vikingatid*. Lund.
- Hedeager, L. 1993. Krigerøkonomi og handelsøkonomi i vikingetiden. I: Lund, N. (red.): *Norden og Europa i vikingetid og tidlig middelalder*, 44-68. København.
- Hedeager, L. 2002. Scandinavian 'Central Places' in a Cosmological Setting. I: Larsson, L. & B. Hårdh (red.): *Central Places in the Migration and Merovingian Periods. Uppåkrastudier 6*, 3-18. *Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No. 39*. Lund
- Hodder, I. 1982. *Symbols in action. Ethnoarchaeological studies of material culture*. Cambridge.
- Hodges, R. 2001 [1989]. *Dark Age Economics. The Origins of towns and trade A.D. 600-1000. Second Edition*. London.
- Hårdh, B. 1996. *Silver in the Viking Age. A Regional-Economic Study. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No. 25*. Lund.
- Hårdh, B. 2003. The Contacts of the Central Place. I: Larsson, L. & B. Hårdh (red.): *Centrality – Regionality. The Social Structure of Southern Sweden during the Iron Age. Uppåkrastudier 7*, 27-66. *Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No. 40*. Lund
- Jensen, S. 1990. Handel med dagligvarer i vikingetiden. I: Gebauer, A. B. & S. Jensen (red.): *Hikuin 16*, 119-138. Højbjerg.
- Johansen, A. B. 1991. Periferi og sentrum som arkeologiske begreper. I: Wik, B. (red.): *Gunneria 64: Sentrum - periferi. Sentra og sentrumsdannelser gjennom førhistorisk og historisk tid*, 23-64. Trondheim.
- Jondell, E. 1974. *Vikingatidens balansvågar i Norge*. C 1-uppsats i arkeologi, särskilt nordeuropeisk, Uppsala.

- Kilger, C. 2006. Varuutbyte i vikingatid och tidig medeltid. Några reflektioner kring hur antropologiska idéer påverkar arkeologiska tolkningar. I: Førsund, F. B. (red.): *Hyllestadseminaret. Rapport fra fagseminar*, 50-62. Hyllestad kommune.
- Knutzen, T. 2004. *Bautasteiner på Sunnmøre: en analyse av steinenes betydning og funksjon i tid og rom*. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi, Universitetet i Bergen.
- Kraft, J. 1838. *Topographisk-statistisk Beskrivelse over Kongeriget Norge. Det søndenfjeldske Norge. Del 3. Bratsberg-, Nedenæs-, Lister og Mandals Amt*. Christiansand.
- Larsen, J. H. 1986. En mulig handelsplass i Grimstadsområdet i vikingtiden. *Universitetets Oldsakssamling Årbok 1984/1985*, 111-120. Oslo.
- Larsen 2000. Vikingtidsfunn fra Aust-Agder. I: Seland, B. (red.): *Agder i fjern fortid. Artikler fra høyskolens sommerseminar i historie, Farsund 1999. Skriftserien nr. 72*, 21-57. Kristiansand.
- Larsen, J. H. & M.-L. B. Sollund. 2002. Gravfeltet i Fevikparken, Grimstad. I: Holbek, R., T. Sødal, B. F. Drangsholt (red.): *Agder Historielag Årsskrift Nr. 78*, 7-24. Kristiansand.
- Lossius, S. M. 1977. *Kleberkarmaterialet fra Borgund. Arkeologiske avhandlinger fra Historisk Museum, Universitetet i Bergen, No. 1*. Bergen.
- Lund, E. 1998 [1859]. Oldtidsminder i Christianssand Stift og nærmeste Egne av Christiania og Bergens Stifter i Aaret 1859, tegnede og beskrevne af løytnant Emanuel Lund. I: Stylegar, F.-A. (red.): *Løyntant Emanuel Lunds innberetning om Oldtidsminner i Christianssand stift i 1859*. Kristiansand.
- Låg T. 1999. *Agders Historie 800-1350*. Kristiansand.
- Myhre, B. 1987. Chieftains' graves and chiefdom territories in South Norway in the Migration Period. I: Häßler, H.-J. (red.): *Studien zur Sachsenforschung 6*, 169-187. Hildesheim.
- Nicolaysen, N. 1862-66. *Norske fornlevninger*. Kristiania.
- Nicolaysen, N. 1876. Udgravninger i Fjære 1875. *Foreningen til Norske Fortidsmindesmerkens bevaring. Aarsberetning 1875*, 203-215. Kristiania.
- Nicolaysen, N. 1877. Udgravninger i Fjære 1876. *Foreningen til Norske Fortidsmindesmerkens bevaring. Aarsberetning 1876*, 117-139. Kristiania.
- Nicolaysen, N. 1878. Udgravninger i Fjære 1877. *Foreningen til Norske Fortidsmindesmerkens bevaring. Aarsberetning 1877*, 241-261. Kristiania.

- Norseng, P. G. 2000. Fra farmannen Ottar til hansakjøpmannen Bertram Bene: Synspunkter på kilde- og metodeproblemer i studiet av handel. I: Schmidt, K. A. R., E. B. Hohler, J. G. Jørgensen, E. Opsahl (red.): *Collegium Mediaevale. Tverrfaglig tidsskrift for middelalderforskning. Volum 13*, 11-77. Oslo.
- Näsman, U. 1991. Sea trade during the Scandinavian Iron Age: Its character, commodities, and routes. I: Crumlin-Pedersen, O. (red.): *Aspects of Maritime Scandinavia AD 200-1200*, 23-40. Roskilde.
- Pedersen, U. 2000. *Vektlodd - sikre vitnesbyrd om handelsvirksomhet?: vektloddenes funksjoner i vikingtid: en analyse av vektloddmaterialet fra Kaupang og sørøst-Norge*. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi, Universitetet i Oslo.
- Petersen, J. 1919. *De norske vikingesverd: en typologisk-kronologisk studie over vikingetidens vaaben. Videnskapsselskapets Skrifter. II. Hist.-filos. Klasse 1919. No. 1*. Kristiania.
- Petersen, J. 1928. *Vikingetidens smykker*. Stavanger.
- Petersen 1951. *Vikingetidens redskaper. Skrifter utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo II. Hist.-Filos. Klasse. 1951. No. 4*. Oslo.
- Pilø, L. 1990. Early Soapstone Vessels in Norway, from the late Bronze Age to the Early Roman Iron Age. *Acta Archaeologica, vol. 60*, 87-100. København.
- Polanyi, K. 1957. The Economy as Instituted Process. I: Polanyi, K., C. M. Arensberg, H. W. Pearson. (red.): *Trade and Market in the Early Empires. Economies in History and Theory*, 143-170. New York.
- Rasch, M. 1988. Today's Beach – Yesterday's Harbour? I: Hårdh, B., L. Larsson, D. Olausson, R. Petré (red.): *Trade and exchange in prehistory. Studies in honour of Berta Stjernquist, 279-286. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No. 16*. Lund
- Resi, H. G. 1979. Die Specksteinfunde aus Haithabu. *Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu, Bericht 14*, 9-167. Neumünster.
- Resi, H. G. 1987. Reflections on Viking Age Local Trade in Stone Products. I: Knirk, J. E. (red.): *Proceedings of the Tenth Viking Congress, 95-102. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter. Ny rekke. Nr. 9*. Oslo.
- Risbøl, O. 1994. Sosialøkonomiske aspekter ved vikingetidens klæberstenshandel i Sydsjælland. *LAG vol. 5*, 115-161.
- Rolfesen, P. 1981. Den siste hedning på Agder. *Viking XLIV*, 112-128. Oslo.

- Rygh, O. 1968 [1905]. *Norske gaardnavne. Ottende bind: Nedenes Amt*. Kristiania.
- Rygh, O. 1971 [1904]. *Norske elvenavne*. Kristiania.
- Rygh, O. 1999 [1885]. *Norske Oldsager*. Christiania
- Schmidt, T. 2000. Marked, torg og kaupang – språklige vitnemål om handel i middelalderen. I: Schmidt, K. A. R., E. B. Hohler, J. G. Jørgensen, E. Opsahl (red.): *Collegium Medievale. Tverrfaglig tidsskrift for middelalderforskning. Volum 13*, 79-102. Oslo.
- Sindbæk, S. M. 2005. *Ruter og rutinisering - Vikingetidens fjernhandel i Nordeuropa*. København.
- Sindbæk, S. M. 2007. Networks and nodal points: the emergence of towns in early Viking Age Scandinavia. I: Carver, M. (red.): *Antiquity, vol. 81, no. 311*, 119-132.
- Skaare, K. 1976. *Coins and Coinage in Viking Age Norway. The establishment of a national coinage in Norway in the XI century, with a survey of the preceding current history*. Oslo.
- Skaare, K. 1982. Myntene i Slemmedal-skatten. *Viking XLV*, 32-43. Oslo
- Skjelsvik, E. 1954. Utgravninger på Statens hagebruksskole, Dømmesmoen 1950-53. *Årsskrift for Dømmesmolaget*, 11-17. Oslo.
- Skjelsvik, E. 1963. The History of the Iron Age of Fjære Parish, Aust-Agder. I: Bersu, G. & W. Dehn (red.): *Bericht über den V. internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte, Hamburg 1958*, 759-763. Berlin.
- Skjølsvold, A. 1961. *Klebersteinsindustrien i vikingetiden*. Universitetsforlaget, Oslo
- Skjølsvold, A. 1979. Redskaper fra forhistorisk klebersteinsindustri. *Universitetets Oldsaksamling Årbok 1979*, 165-172. Oslo.
- Skre, D. 2000. Kaupang – et handelssted? Om handel og annen vareutveksling i vikingtid. I: Schmidt, K. A. R., E. B. Hohler, J. G. Jørgensen, E. Opsahl (red.): *Collegium Medievale. Tverrfaglig tidsskrift for middelalderforskning. Volum 13*, 165-176. Oslo.
- Skre, D. (red.) 2007. Kaupang in Skiringssal. Kaupang Excavation Project Publication Series, Volume 1. *Norske Oldfunn XXII*. Aarhus.
- Smith, C. 1976. Regional Economic Systems: Linking Geographical Models and Socioeconomic Problems. I: Smith, C. (red.): *Regional Analysis – Volume I*, 3-67. New York.

- Sognes, K. 1979. Arkeologiske modeller for Vestlandets vikingtid. *Gunneria* 34. Trondheim.
- Solberg, B. 2000. *Jernalderen i Norge*. Oslo.
- Steen, S. 1934. Veiene og leden i Norge. I: Brøndum-Nielsen, J., O. v. Friesen, M. Olsen (red.): *Nordisk Kultur – Handel og samferdsel. Nordisk Kultur XVI. B. Handel och samferdsel under medeltiden*, 217-228. Oslo.
- Steen, S. 1942. *Ferd og fest. Reiseliv i norsk sagatid og middelalder. Ny utgave*. Oslo.
- Stylegar, F.-A. 2000. "Knerrir kómu austan" – Sørlandsk aristokrati fra folkevandringstid til høymiddelalder. I: Seland, B. (red.): *Agder i fjern fortid. Artikler fra høgskolens sommerseminar i historie, Farsund 1999. Skriftserien nr. 72*, 97-157. Kristiansand.
- Stylegar, F.-A. & O. Grimm. 2003. Place-names as evidence for ancient maritime culture in Norway. *Norsk Sjøfartsmuseum Årbok 2003*, 79-115. Oslo.
- Tveite, J. 1961. *Landvik. I: Gard og grend*. Landvik historielag.
- Ulriksen, J. 1998. *Anløbsplasser. Besejling og bebyggelse i Danmark mellem 200 og 1100 e.Kr. En studie af søfartens pladser på baggrund af undersøgelser i Roskilde Fjord*. Roskilde.
- Vangstad, H. 2003. *Kleberkarene fra Bryggen i Bergen: en arkeologisk analyse av kleberkarene funnet på Bryggen i Bergen fra middelalder og etterreformatorisk tid*. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi, Universitetet i Bergen.
- Wamers, E. 1997. Insulære importfunn i vikingtidens Skandinavia og spekulasjoner om Norges samling. *Rikssamlingen – Høvdingmakt og kongemakt. Karmøyseminaret 1996*, 8-21. Karmøy kommune.
- Watt, M. 1991. Sorte Muld. Høvdingesæde og kultcentrum fra Bornholms yngre jernalder. I: Mortensen, P. & B. M. Rasmussen (red.): *Fra Stamme til Stat i Danmark 2 – Høvdingesamfund og Kongemagt*, 89-107. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII: 2. Aarhus.
- Wikander, J. A. 1985. *Gamle havner ved Grimstad*. Selskapet for Grimstad Bys Vel.
- Winther, T. 1881. Undersøgelser i Nedenæs amt i 1880. *Foreningen til Norske Fortidsmindesmerkers bevaring. Aarsberetning 1880*, 88-112. Kristiania.
- Østmo, E. & L. Hedeager (red.). 2005. *Norsk arkeologisk leksikon*. Oslo.
- Aalholm, O. A. 1981. Om Bringsverd. *Aust-Agder Arv 1979-80*, 5-42. Arendal.

Aalholm, O. A. 1982. Omkring Aust-Agders lendmannsætter. *Agder Historielags Årsskrift*, nr. 58, 38-53. Kristiansand.

Aanby, A. T. 1998a. *Fjære Bygdebok. Bind 1: Krogen krets*. Kristiansand.

Aanby, A. T. 1998b. *Fjære Bygdebok. Bind 2: Håbbestad krets*. Kristiansand.

Åsen, G. 1999. *Storegra Gårds Historie. Fra Istid til Nåtid*. Norsk Fortidsgranskning.

Internettressurser

www.hf.uio.no/iakh/tidsskrifter/nicolay/

www.arkeologi.blogspot.no

www.askeladden.ra.no

www.dokpro.uio.no/arkeologi/oslo/hovedkat.html

ngis2.statkart.no/norgesglasset/default.html

www.edd.uio.no/perl/search/search.cgi?appid=75&tabid=2024

Personlige meddelelser

Sindbæk, Søren Michael, ph.d. og prosjektforsker ved Aarhus Universitet - 2007